

ISSN: 1309 4173 (Online) 1309 - 4688 (Print)

Volume 5 Issue 4, Special Issue on Lausanne, p. 311-332, July 2013

Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kuruluşu: III. Selîm ve II. Mahmûd Döneminde Bürokratik Reformun Başlangıcı*

*The Foundation of the Otoman Foreign Ministry: The Beginnings of Bureaucratic
Reform Under Selim III and Mahmud II*

Carter V. FINDLEY

Çev. Sezai BALCI*

Gelişmekte olan Osmanlı Hariciye Nezareti'nin dışında kalan bir takım Babîlî ofislerinin reformize edilmeden önceki son durumunun analizi, bir önceki makalede¹ de açıklandığı gibi, geleneksel bürokrasinin reform olanaklarının genel olarak iki grup etken tarafından sınırlandırıldığını göstermektedir. Makro tarihsel düzey olarak değerlendirilen birinci grup, İmparatorluğun son dönemini tamamen etkilemiş olan haricî güçlerden oluşmaktadır². İkinci grup ise bunun tersine, bürokrasinin kendi mirasından türemektedir. Bu grubun unsurlarının anlaşılması, ancak geleneksel devletin doğasının şekillendirdiği mirasın olduğu kadar sosyal yapının ve yüzyıllar boyunca Osmanlı toplumunun geleneksel yapısını belirleyen ekonomik kimliğin şekillendirdiği mirasın da dikkatle incelenmesiyle mümkün olabilir.

* Bu makale Carter V. Findley tarafından "*The Foundation of The Ottoman Foreign Ministry The Beginnings of Bureaucratic Reform Under Selîm III and Mahmûd II*" adıyla *International Journal of Middle East Studies*, III/1972, s. 388-416'da yayımlanmıştır.

* Yrd. Doç. Dr. Giresun Üniversitesi, Fen-Edebiyat Fakültesi, Tarih Bölümü Öğretim Üyesi, balcisezai@gmail.com. Metin içinde köşeli parantez içinde verilen ifadeler çevirene aittir. Asıl metinde dipnotlar her sayfada birden başlatılarak verilmiştir. Çeviri metinde bu usul takip edilmemiştir. Çeviri metinde, yazarın kullandığı imlâya sadık kalınmıştır. Çeviri sırasında yardımlarını gördüğüm arkadaşlarım, Özgür Özer, Muhammet Avaroğulları, Hüseyin Şevket Çağatay Çapraz ve Barış Celep'e teşekkür ederim.

¹ Bu makaledekine benzer bir değerlendirme de "Legacy of Tradition to Reform: Origins of the Ottoman Foreign Ministry" (bundan sonra Legacy olarak geçecektir), *IJMES*, I/1970, s. 334-357 adlı makalede bulunmaktadır. ["Gelenek'in Reform Tevasürü: Osmanlı Hariciye Nezareti'nin Kökenleri", *International Journal of Middle East Studies*, I/1970, s. 334-357]. Aşağıdaki notlarda çok önemli noktalara ilişkin çapraz referanslar bulunmaktadır.

² "Legacy" nin girişinde, s. 334'te söz konusu genel harici etkenlere -bu etkenler tabidir ki, bürokrasinin dışında gelişmiştir- göndermeler yapılmaktadır. Ayrıca doktora tezinde daha ayrıntılı değerlendirmeler bulunmaktadır. *From Reis Efendi to Foreign Minister, Ottoman Bureaucratic Reform and Creation of the Foreign Ministry* [Reis Efendi'den Hariciye Nezareti'ne, Osmanlı Bürokrasi Reformu ve Hariciye Nezareti'nin Doğuşu], (Harward, 1969) kısım 1, bölüm B.

Re'is ül-küttâb ofislerinin XIX. yüzyıldaki büyük reformlardan önceki durumunu değerlendiren ikinci grup belirleyici unsurları daha ayrıntılı bir şekilde ele aldıktan sonra, eski *Re'is ül-küttâb* ofislerinin içinde ve dışında gerçekleşen ve 1836'da en azından isim olarak Osmanlı Hariciye Nezareti'nin oluşmasına neden olan değişimleri değerlendirmeliyiz. Bu yeniliklerin analizi, reform hareketinin nihai neticesini şekillendiren her iki tip etkenin doğurduğu değişimin nasıl her düzeyde belirleyici olduğunu ve ilk olarak nasıl ortaya çıktığını gösterecektir. Aynı analiz, Osmanlı bürokratik reformunun diğer safhalarının analizi ve belki de reformun daha genel olarak incelenmesi için bazı ikincil konuları da aydınlatılabilir.

Bu farklı unsurları ortaya çıkarmak için, önce *Re'is Efendi*'nin geleneksel ofislerinde başlayan reformu değerlendireceğiz. Daha sonra yeni kurulmuş nezaretin diğer unsurlarının evriminin bir taslağını ortaya çıkarmaya ve nihayet bütün bu gelişmelerin II. Mahmud'un uzun süredir tasarladığı, devleti tamamen merkezileştirerek kendi mutlak denetimi altına alma amacını gerçekleştirmek için Babî'li'yi yeniden yapılandırma planının içindeki yerini değerlendireceğiz.

1-Geleneksel Ofislerde Reform

Babî'li'nin geleneksel ofislerinde reformun ilk adımları, III. Selim döneminde imparatorlukta “Yeni Düzen” (*Nizâm-ı Cedîd*) yaratma teşebbüslerine kadar gitmektedir. “Yeni Düzen”in az bilinen yönlerinden biri olan kuruluşunun anlaşılması, ilgili reformların önemli bir arşiv kaydından takip edilebilmesiyle sağlanmaktadır. Bunlar *Dîvân, Mektûbî, Divân-ı Hümâyûn* Rumca Tercümanlığının eksikliği dolayısıyla kurulmuş olan ve Reis Efendinin yönettiği *Âmedî Odaları*³ için yazılan bir dizi düzenli belge ile (*nizâm-nâme*) başlamıştır.⁴ Bu üç oda için 1797'de yapılan düzenlemeler ve aynı kayıtlarda yer alan daha sonraki tarihlerde yazılan maddeler, sadece içinde söz konusu geleneksel düzende reformlar gerektiren baskı yöntemlerini değil aynı zamanda tepki olarak alınan önlemlerin doğası ve bazı durumlarda başarı ya da başarısızlığın derecesini ortaya koymaktadır.

1797'deki ıslahatlarda bu ofislerdeki işleri yeniden düzene koymayı gerektiren problemler, bir taraftan resmi iş hacminin artması, diğer taraftan ise bürokrasiye giriş için büyük bir baskının olması ve sonuçta terfi hattındaki sıkışıklıktır. Bu problemler, reformun yönünü belirlediğini söylediğimiz her iki kuvvet tipini açıklamaktadır. Devlet işlerindeki artış diplomatik işlerin temposunun artmasının olduğu kadar şüphesiz III. Selim'in “Yeni Düzen”indeki etkinliklerin de bir sonucudur. Diplomatik işlerin temposunun artmasının öncelikle Avrupa'nın giderek artan yıkıcı etkisinden ve sonrasında ise aşağıda ayrıntılı olarak açıklayacağımız gibi, III. Selim'in artan bu tehdide karşılık olarak bizzat daimi bir kordiplomatik kurma çabasından kaynaklandığını söyleyebiliriz. Nihayet, bürokrasiye girmek isteyenlerin artan baskısı ve bunun sonucunda gelişme kanallarının tıkanması, genel olarak İmparatorluğun iktisadi durumunun kötüye gitmesi; özel olarak ise bu kötüye gidişin rüşvet alımını ve geleneksel makamı karakterize eden hizmet gayesinin bozulmasını hızlandırmasıyla yakından ilgilidir.

³ BBA, *Dîvân-i hümâyûn muhtelif ve mütenevvi' defterleri*, no: 37, *Kalem nizâm-nâmesi* (bundan sonra Kal. Niz. olarak geçecektir), s. 4-7, *Dîvân-i hümâyûn kalemî* için düzenlemeler; s. 18-19, *Mektûbî-i Sadr-i 'âlî kalemî*; s. 30-1, *Âmedî kalemî*. Bunların her birinin başlığı, 1 veya 2 Ş 1211/[30-31 Mart] 1797 tarihli *hattı hümâyûn* için talimattır.

⁴ Bu ofisler arasındaki örgütsel ilişkiler “Legacy” de sayfa 336- 8'de tartışılmış ve sayfa 337'de bir semada grafiksel olarak belirtilmiştir.

1797'deki düzenlemelerde, Reis Efendi ofislerindeki görevlilerin sayısının ihtiyaçtan fazla olması ve birçoklarının yeterince vasıflı olmaması özellikle vurgulanmış ve bu ofislerin III. Selim'in dikkatini çekmesinin en önemli sebebinin sosyo-ekonomik problemler olduğu ortaya çıkmıştır. En azından ofislerin birinde, Mektûbî odasında görevli sayısındaki artışın iş hacmindeki artışı geride bıraktığı ortaya çıkmıştır.⁵ Genel olarak, yığılmanın işlerin gerçekleştirilmesini engelleme noktasına kadar ulaştığı belirtilmiştir. Aslında problem, ihtiyaç fazlası personelin hem eğitimsiz olması ve hem de güven vermemesinden dolayı daha da büyümüştür. Artık görev için aday olanların eğitim ve yetiştirme durumunun çok iyi araştırılması salık verilecektir. Gerekli vasıfları taşımayan adaylar işe alınmayacak ve aynı zamanda belli bir yaşın üzerindeki (belirtildiğine göre "orta yaş"ın üzerindeki: *vasat-ı sinni tecâvüz edenler*)⁶ *Divân*'da stajerliğe kabul edilmeyecekti. Benzer bir düzenlemeyle rica ve kayırma ile hiçbir atama yapılmayacaktı.⁷ Bu önlemler daha ziyade, Padişahın uygulamayı planladığı reform ve merkezleşmenin güvenliğini tehdit edebilecek taşralı nüfuzlu kimselerin (*a'yân, dere-bey*) veya bunların İstanbul'da bulunan vekillerinin (*kapu kâhyası*) hizmetinde bulunan kişilere yönelikti.

Bürokrasinin hareketliliğini tıkanmadan ve sapmadan koruma girişimlerine *Mektûbî ve Âmedî* odalarıyla yeni bir boyut eklenmiştir. Her iki ofiste yapılan düzenlemelere göre görev verilecek kişiler başka bir yerde eğitilecekler, bütün adayların yeterlilikleri doğrulanacak ve sultanın yazılı onayıyla atanacaklardı.⁸ *Âmedî* Odası'nda beş veya altı görevli öngörülürken *Mektûbî* Odası'nda görevli sayısı önceden belirlenmiş otuz sınırının altına inmedikçe yeni atama yapılmayacaktı ayrıca vasıfsız memurlar çıkarılıp diğer odalardan vasıflılar alınacaktı.

İşe alma ve terfi konusundaki bütün bu önlemlerin yanı sıra *Divân*'da da birtakım düzenlemeler yapılmıştır. Belgelere, odada görülen işlerin çeşitleri tanımlanarak ve bizzat *Beylikçi* (odanın idarecisi) veya bazen diğer odalardan alınmış çok güvenilir ve tecrübeli kâtipler tarafından düzenlenen gizli belgelerin yazılma yolları tarif edilerek başlanmıştır. Odadaki iş hacminin büyük olmadığı varsayımıyla kimi önemli işlere (*umûr-ı mühimme*) ayrı bir yer ayrılmamış, aynı odada diğer memurlara bırakılmıştır. Ancak bu durumun uzun süre devam etmesine izin verilmedi. Gizli işleri görmeye tayin edilen kâtipler için özel bir oda tahsis edilerek bu kâtipler odaya gelip giden Osmanlı memurları ve Avrupalı elçilik tercümanlarından ayrılmışlardır. Böylece, *Divân-ı Hümayûn mühimme odasının* temeli atılmıştır. İlk aşamada on beş tecrübeli kâtip atanacak, daha sonra zaman içerisinde yeterliliklerini ispatlamış yeni kâtiplerin eklenmesiyle bu sayı otuza kadar çıkartılacaktır. Ayrıca *Divân* için tahsis edilmiş tımar ve zeamet gelirleri tahsil edilince bunlar, öncelik sırasına göre kişilere dağıtılmıştır.⁹

⁵ BBA, Kal. Niz., s. 18-19, *Mektûbî kaleminin* düzenlemelerine göre belki otuz kırk yıl öncesine kadar onbeş veya yirmi personel yeterli idi fakat belirtilen tarihte otuz kişiye ihtiyaç vardı. Bununla birlikte odadaki sayı otuz sınırının altına düşmedikçe yeni katip alınmamasını öngören talimatlara rağmen *Mektûbî kaleminin* düzenlemelerinin yapıldığı 1797 yılında sayının aşıldığı açıkça görülmektedir.

⁶ *İbid*, s. 5, *Divân* Odası'ndaki düzenlemeler.

⁷ Bundan dolayı "iltimâs, ricâ ve şefâ'at ve gönüle ri'âyet" kullanılan ifadeler olmuştur. Benzer ifadeler *Mektûbî* Odası *nizâm*larında kullanılırken *Divân* ve *Âmedî* odalarında ikincisinin kullanıldığı görülmektedir (*İbid*, s. 5, 19, 30).

⁸ *İbid*, s. 19,31. Bununla birlikte *Mektûbî* Odası'ndaki düzenlemeler atamalarda eğitimin (*erbâb-ı ma'ârif*) olduğu kadar doğuştan gelen ayrımların da (*kişi-zâde*) geçerli olduğunu doğrulamaktadır. *Âmedî* ofisinin düzeni, buraya girişin çok daha zor olduğu şeklinde tarif edilmektedir.

⁹ *İbid*, s. 5-7, düzenledikleri belge tiplerinin notları ile beraber ilk atananların bir listesini ihtiva etmektedir.

Dîvân-ı Hümâyûn mühimme odasının kurulması bürokratik reform tarihinde önemli bir adım teşkil etmektedir. ofiste görülen işlerin geleneksel dağılımı düşünüldüğünde özellikle önemli ve güvenilir meselelerin yabancılar ve Osmanlı halkıyla ilgili işlerden ayrılması en azından işlevlerin daha makul bir çizgide bölünmesi hususunda bir ilerlemeye işaret etmektedir. Ancak bu sadece bir başlangıçtı. Bir süre için düzenlemeler, elçilik tercümanları gibi çeşitli kişilerle uğraşmaktan oluşan daha rutin işleri belirtirken, *umûr-ı mühimmede* görülenler sultanın politikalarını uygulamakla ilgilidir ve özellikle gizlilik istemektedir.¹⁰ Esasen yapılan işlerin biçim ve farkının ortaya konmasındaki ayırım, kısmen değişik güvenlik düzeyleri tarafından sınıflandırılmaya dayanmıştır. Bununla birlikte bu ayırım, tasarlanan reformların ve değişimin bürokratik prosedürünün problemlerine karşı hâlâ geleneksel yaklaşımın ne derece ortadan kaldırıldığını göstermektedir. Aslında eski şekilciliğin direnci, onlarca yıl boyunca kendini ofis içinde ve dışında göstermiş, mühimme odasının kurulması için artan kırtasiye hacmine karakteristik bir tepki olmuştur¹¹. Bu erken reform dönemi için not edilmesi gereken nokta, yükümlülüklerin bölünmesine dair atılan ilk adımın İmparatorluğun dış ilişkilerini yürütecek herhangi bir merkezi dairenin kurulma çabasını yansıtmamaktadır.¹²

Bu arada söz konusu odalarda kâtip sayısının artışı sınırlama teşebbüsü, tam bir başarısızlıkla sonuçlanmıştır. Bu odalardaki düzenlemeleri ihtiva eden maddelerden, bu başarısızlığın boyutu ve bunun sebepleri anlaşılmaktadır. III. Selim'in saltanatında ve daha sonraki yıllarda II. Mahmud'un reform teşebbüslerini tekrar başlattığı dönem öncesinde, *Dîvân*'ın geleneksel odalarında ve yeni kurulmuş Mühimme Odası'nda da böyle işaretlere rastlamak mümkündür.

1797'de *Dîvân*'da yapılan düzenlemelerde, Mühimme Odası'nın kurulmasının yanı sıra, ofisin daha eski odalarında görevli sayısının aşırı artmasına bir çözüm önerilmiştir. Düzenlemelerin yapıldığı tarihten itibaren iki yıl boyunca odalara yeni kâtip alınmayacaktır. İki yıllık periyodun sonunda tekrar öğrenci-kâtipler (*şâkirdler*) alınabilirdi. Ancak halen görevli bulunan kâtiplerin oğullarının (*kâtib-zâde*) bundan muaf olması dolayısıyla altısı Beylik Odası'na ve üçü de *Rü'us* ve *Tahvil* odalarına alınmak üzere atamalar ayda bir veya yılda on iki ile sınırlandırılmıştır.¹³ İkinci iki yıldan sonra 1801'de yaklaşan savaştan dolayı büyüyen iş hacmi yüzünden bu sayıların artık yeterli olmadığı anlaşılmıştır. Dolayısıyla

¹⁰ *İbid*, s. 5. Belge, bunları personel bakımından önemli işlerle ilgilenen kâtipler (*mühimme-nüvîs ketebesî*) Osmanlı dominyonlarında yaşayan yabancılarla ilişkin kayıtları tutmak için atanan (*müste'min defâtiri-isti'mâline me'mûr olanlar*) ve yabancılarla ilgilenenler (örneğin, elçilik tercümanları) ve nihayet Osmanlı ticaret işleriyle ilgilenenler (*erbâb-i mesâlih kâğıdı yazan sâ'ir küttab ve şâgirdân*) olarak sınıflandırmaktadır. *Erbâb-ı mesâlih*in yaptığının resmi mi yoksa kişisel mi olduğuna ilişkin hiçbir işaret yoktur.

¹¹ Örneğin, bütün işlerin görüldüğü *Mektûbî* Odası'nın gizli bir doğası olduğu düşünülmüştür. Lütfi Efendi'ye göre bunun sonucu olarak ofisin *mühimme odasında* iş ve görev bakımından 1278/ 1861-2'de artış olmuştur. *Târîh*, X, s. 63. (Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara, TTK MS 531/3). Bu makalede tartışacağımız Tercüme Odası'nın bir kolu olan 1294/1877'de *Tahrîrât-ı hâriciye kalemî* veya Fransızcası ile *Direction de la Correspondance Etrangère*'de ortaya çıkan önemli işler idaresi, Hariciye Nezareti tarihinde önemli bir örnektir (*Sâl-nâme-i Devlet-i 'Alîye*, yıl 1294/1877, s. 112). Bu arada diğer nezaretlerde de aynı zamanda başka örnekler görülmüştü.

¹² Thomas Naff, "Reform and Conduct of Ottoman Diplomacy", *Journal of the American Oriental Society*, LXXXIII (1963), s. 298, 312.

¹³ BBA, Kal. Niz., s. 5, *Dîvân* Odası'nın kayıtları. Bu odalar arasındaki örgütsel ilişkiler için bakınız, "Legacy", s. 337'deki şema. Bu dört oda için "kalem" terimi kullanılmasına rağmen aslında *Beylik*, *Rü'us* ve *Tahvil* odaları 1797'de kurulan Mühimme Odası gibi *Dîvân*'ın içinde bir bölümdür.

öğrenciliğin *rü'usu* dilekçe ile başvuran herkese açılmış yıllık atama kotaları iki misline çıkarılmış ve *Dîvân*'ın üç geleneksel odasına gidecek oranlar eskisi gibi bırakılmıştır¹⁴.

Odalara ilişkin kayıtların, ne kadar yakından bağlı olduklarını ve gelecekte odaların uzun dönem ihtiyaçlarını belirtmekten uzaktır.¹⁵ Bununla beraber, daha sonraki kayıtlardan bir kısmı, yeni mühime odasının zamanla kontrolden çıkacağını göstermektedir. Görevli sayısı ilk başta otuz ile sınırlı ve atamalar yetenek esasına göre yapılırken, yirmi yıl içinde atamaların rica (*ricâ ve şefâ'at*) yoluyla yapılması neticesinde görevli sayısı elliye ulaşmıştır. *Dîvân*'daki ilk düzenlemelerde olduğu gibi bu kalabalığı hafifletmek için yeni atamalar üzerinde bir moratoryumdan daha agresif nizami bir tedbir alınmamıştır.¹⁶ Aradan bir yirmi yıl daha geçtikten sonra elde edilen sonuç odadaki sayının yüzün üzerine çıkması olmuştur. Buna karşı oluşan tek tepki gene sadece eski düzenlemelerin daha sıkı takip edilmesinin talep edilmesi idi. Bu odada en azından 1832 yılına kadar, otuz kâtibin kâfi olduğu düşünülmüştür.¹⁷

Mektûbî ve *Amedî* odalarına atanan personelin ön eğitimini sağlama girişimi maiyetinde, *Mektûbî* Odası'nın orijinal düzenlemesinden yirmi-otuz yıl sonrasına ait bir belge daha önce ofis çalışanlarının oğullarının odaya doğrudan girişlerine ilişkin bir tedbir alınmadığını göstermektedir. O zamana kadar hâlâ babaları odada çalışmakta olan kişiler sultanın yazılı onayı olmaksızın *mülâzım* olarak atanmaya uygun görülmüşler ve normal personelin sayısı öngörülen kısıtlama ile azaltılırken bunlar kâtip olabilmüşlerdir. Bu kişiler muhtemelen bir ön eğitim alacak ve en azından göstermelik olarak ofisteki amirler tarafından bir imtihana tabi tutulacaklardı. Bu yeni tedbir 1797'de atamalar için belirlenen sistem pahasına, bir ayrıcalık yapıldığını açıkça ortaya koyuyordu.¹⁸

Belki de bürokratik iyileşmenin bir türlü çözülemeyen sorunlarından birisi de yeni gelen kâtiplerin yetersizliği idi. Dolayısıyla Reis Efendi de kaydedilen son büyük evrak çok önemlidir. Bu belge adeta geleneksel Reis Efendi odasının sınırlarını aşmaktadır. Söz konusu belge bilhassa sivil bürokratik kariyerlere yönelik genç insanları yetiştirmek için açılan yeni okulların ilki *Mekteb-i Maârif-i Adliye*'nin 1839'da kuruluşuna ilişkin koşulları içermektedir.¹⁹

¹⁴ BBA, Kal. Niz., s. 8, 19 R 1216/[29 Ağustos]1801 nolu madde;BBA'da aynı metin, Rü'us defteri no: 217, aynı tarihli ilm-ü haber.

¹⁵ Ancak 15 C 1254/[5 Eylül] 1838 nolu madde (BBA, Kal. Niz., s. 10) atamaların yılda 24 ile sınırlandırılmasına devam edildiğini göstermektedir.

¹⁶ *İbid*, s. 9, 20 R 1234/[16 Şubat] 1819 nolu madde

¹⁷ *İbid*, s. 10, 15 C 1254/[5 Eylül] 1838 nolu maddeye göre, ofisteki görevli sayısı 100'e çıkmıştır. 16 C 1248/[10 Kasım] 1832 tarihinde 30 görevlinin öngörüldüğü aynı tarihli maddeden anlaşımaktadır. (*İbid*, s. 8).

¹⁸ *İbid*, s. 21, 13 N 1222/[14 Kasım] 1807 tarihli madde. Belgelere göre öncelikle ofiste çalışanların çocuklarına yeteneklerini ispat için bazı yazılar yazdırılacaktır (*Mektûbî efendi ve baş halîfesi ma'rifeyiyle bi'l-istiktâb...*). *Tanzîmât*'ın ilk yıllarından günümüze bu tipte bir takım "deneme yazıları" (*imtihân-nâme*) ulaşmıştır. Bunlara göre sınavlar adayların bir düşünceyi tam olarak ifade etmesinin sadece birkaç satır yazma yetisini sınamaktaydı. Sınavlar bir düşüncenin tam olarak ifade edilmesini ölçmemektedir. Sadece yazı yazma sanatı ve kompozisyon yeteneği ölçülmektedir. Yarışan adaylar arasındaki yakın kararlar atfedilen esaslara göre verilmiştir. (BBA, İrade D 1066 ve D 1289 ve 7 Ş (?) ve 15 L 1256/[10 Aralık] 1840).

¹⁹ BBA, Kal. Niz., s. 34-9, 27 ZA 1254/ [11] Şubat 1839 tarihli madde İhsan Sungu tarafından yayınlanmıştır, "Mekteb-i Maarif-i Adliyyenin Tesisi", *Tarih Vesikaları*, I (1941), s. 212-25. Ancak, Andreas M. Kazamias'ın *Education and the Quest for Modernity in Turkey*, (Londra, 1966) adlı çalışmasında bu okulun isminin tercümesinin değiştirilmesi gerekmektedir. Bunun karşılığı, Kazamias'ın dediği gibi "Shcool for Justice Education" değildir. 'Adliye terimi, II. Mahmûd'un saltanatı döneminde konulduğunu işaret etmektedir. Mekteb-i Maarif ise, Serif Mardin, *Genesis of Young*

Bu belge, yıllardır askeri ve bahriye eğitiminin niteliklerini düzenleme girişimlerinin devam etmesine karşın, sıbyan okullarındaki eğitim sonrasında devlet dairelerinde görev almak durumunda olan insanların eğitimi için hiçbir çözüm üretilmediğinin tespitiyle başlamaktadır. Bu kişilerin, devlet dairelerinde staja başlamadan önce aldıkları tek eğitim sekiz on yaşlarında makine gibi ezberletilen bir parça Kur'an ve birkaç defa tekrar edilen basit bir el yazısından (*sülüs karalayub*) ibaretti. Arapça ve Farsça öğrenememekte ve belki de cebir veya coğrafya terimlerinin hiçbirini duymamaktaydılar. Nihayet bu insanların dairede tam olarak eğitilebilmelerinin imkânsız olduğu kabul edilmişti: Bu şartlar altında yetişmeyi başaran kâtiplere “yok denecek kadar az” anlamında *el-nâdir ka'l-ma'dûm kabîlinden*” denmekte idi. Dairelerin eğitim ve sekreteryaya işlevlerinin ayrılması artık kaçınılmaz olmuştu.

Gülhane Hattı Hümayunu'nun okunacağı 1839 Kasımı'ndan birkaç ay önce -işlevlerin bölümlenmesine dair bir diğer adım- sonuçta özel bir okul açılacaktı. İmparatorluğun eğitim ve kültür tarihinin en önemli gelişmelerinden biri kaydedilmiştir. Gülhane ile başlayan bu yeni dönemde *Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye*, *Mekteb-i Ulûm-ı Edebîye* ve benzeri okullar açılmıştır. Dolayısıyla seküler sivil okulların tarihi ile bürokrasi reformu arasında bir bağ olduğunu kabul etmemiz gerekir. Reformcular açısından yeni bürokrasi eğitim sisteminin oluşturulmasının devlet dairelerinin ıslahına nazaran daha başarılı olup olmayacağını en baştan bir sorun teşkil etmesi böyle bir bağın varlığını ortaya çıkarmaktadır.

Bu sorunun cevabı henüz bulunamamıştır. Bununla beraber Re'îs Efendi'nin geleneksel dairelerinde ilk reform girişimleri incelenirse bir takım ipuçları bulunabilir. Aynı zamanda makalenin geri kalanında inceleyeceğimiz diğer reformlar için de yol gösterici olacağından bunları kısaca özetlemek faydalı olacaktır. Daha önce de değerlendirdiğimiz gibi yeni bürokrasi okullarının kuruluşu kadar Dîvân'da Mühimme Odası'nın oluşturulması da mevcut kurumlardaki hareketin nasıl olup da yeni yapıların yaratılmasını sağladığını göstermektedir. Bu hızlı yayılma sürecinde en baştan beri iki özel motif ortaya çıkmıştır. Birincisi, bürokrasinin nasıl rasyonalize olacağına karar verilmesiyle ilgili genel problemdir²⁰- eski işlevleri altbölümlere ayırmak ve düzenlemek için ölçütlerin nasıl seçileceği, yeni amaçlar için yeni kuruluşların nasıl organize edileceğidir- Ancak reformcular için bu gibi problemleri göğüsleyecek yolun ne olduğu belli değildi, bunun pek çok ciddi sonucu vardı. Bunlardan biri Mühimme Odası'ndan bahsederken incelediğimiz geleneksel şekilci oryantasyonun Dîvân'ın diğer kısmından ayrıldığı noktanın sürekliliğidir.²¹ Aynı derecede önemli olan ve III. Selim'in reformlarının 1797'den başlamasıyla tekrar ortaya çıkacak olan kişisel diyebileceğimiz problem ise hedeflerin devlet hizmetinden kişisel hizmetlere dönüştürülmesine yönelik eski bürokrasi eğilimidir.²² Bu eğilim reformlara rağmen varlığını sürdürmüştür. Ancak açıktır ki,

Ottoman Thought (Princeton,1962), s. 208'de olduğu gibi “School of Instruction” şeklinde tercüme olunabilir. Bunu Niyaz Berkes'in *ma'ârif* için belirttiği karşılık ile ilişkilendirirsek bu ayrımın hantallığı belki de giderilebilir; Berkes'e göre maarif modern seküler anlamda; eğitim geleneksel dini anlamda ilim veya bilim anlamına gelmektedir. 19. Yüzyıl Osmanlı kültüründeki çatallanmanın ifadesidir. (*The Development of Secularism in Turkey* (Montreal,1964), s. 99 vd) Bununla birlikte aşağıdaki notlarda da açıklayacağım gibi bu arada söz konusu terimlerin tam karşılıkları ifade edilememektedir.

²⁰ Osman Engin, *İstanbul Mektepleri ve İlim Terbiye ve Sanat Müesseseleri Dolayısıyla Türkiye Maarif Tarihi* (İstanbul,1939-43), II, s. 324-330. *Mekteb-i 'Ulûm-ı Edebîye*'nin en iyi tercümesi beklide “School of Literary Studies”tir. Zira ‘*ulûm* ilimin çoğuludur. Her iki okulun da açılışının gayesi aynıdır ve her ikisinde de müfredat ve uygulama çok fazla farklılık arz etmemektedir.

²¹ Geleneksel bürokrasinin şekilciliği için bakınız “Legacy”, s. 338-44.

²² Geleneksel bürokraside hedeflerin yıkılmasının problemleri, “Legacy”, s. 351-2 ve 355-6'da değerlendirilmiştir.

reformun esaslarından biri de eski bürokrasinin çözülemeyen problemleri ve bunların Mühimme Odası ve yeni okullar gibi yeni kurumlara sığmamasıdır. Bu sorunların kaldırılması da reformun görünüşteki hedefleri arasında olmuştur.

2-II. Mahmûd Bir Hariciye Nezareti Yarattı Mı?

Hariciye Nezareti'nin doğuşunu sağlayan kurumsallaşma süreci, bir yandan kısmen eski ofislerde reformun erken gelişmesi mahiyetinde iken, öte yandan aynı zamanda söz konusu yapıların dışında gelişmeye başlayan yenilikler dizisinin bir parçasını teşkil etmektedir. *Re'is Efendi*'nin geleneksel odalarında yapılan ilk reformların temel özelliklerini göz önünde bulundurarak, Hariciye Nezareti'nin daha iyi bir taslağını çıkarmak için, söz konusu diğer değişimlere dönmeliyiz.

Aslında bu tipte ilk reformlar, eski merkezi ofislerki değişikliklerden geriye; Selîm'in "Yeni Düzen"inin ilk zamanlarına gitmektedir. 1793'te III. Selîm çağ açan bir adım attı ve Osmanlı tarihinde ilk defa olmak üzere Avrupa başkentlerinde daimi diplomatik temsil sistemi kurdu. Bu olayla birlikte, çoğu eksiklikle beraber uzun süre devamlılık amacını taşıyan değişiklikler eski ofislerin içinde ve dışında bir dizi değişim çabalarına neden olmuş; bu da II. Mahmûd'un inşa etmeye çalıştığı otokratik merkezileşme ve Hariciye Nezareti'ni kurma çabasıyla bir araya gelmiştir.

III. Selîm, bu daimi diplomatik temsil sistemini muhtemelen hem kendi reform programının hem de daha önce açıkladığımız gibi İmparatorluğu giderek daha fazla etkisi altına almaya başlayan uluslararası dengenin gerekleri dolayısıyla kurmuştur. Yeni sistem, Yaş Antlaşması (1792) ve akabinde Rusya ile diplomatik sorunların²³ başlamasından sonra doğmuştur. Ancak bunun uluslararası diplomatik dengede Fransız İhtilali'nden kaynaklanan hızlı değişime bir tepki ve özellikle III. Selîm'in "Yeni Düzen"inin dayandığı askeri alanda bir takım reformlar için teknik takviye sağlama girişiminden kaynaklandığını görmekteyiz.²⁴

III. Selîm'in bu programın uygulanmasındaki öncelikli planı, Londra, Paris, Viyana ve Berlin'e üç yıllık periodlarla elçiler göndermekti. Ancak son zamanlardaki sorunlardan dolayı St. Petersburg'a elçi gönderilemeyecekti.²⁵ Her bir elçinin yanında yabancı dillere ve devlet işlerinde faydalı bilimlere vakıf kişiler görevlendirilecekti. 1793'de Yusuf Ağâh Efendi'nin Londra'ya gönderilmesiyle uygulanmaya başlayan bu plan birkaç yıl içinde diğer dört şehre de görevli elçiler gönderilmesiyle devam etmiştir.²⁶

Diplomatik bir heyet oluşturmaya yönelik bu girişimlerin yanı sıra, vatandaşlarına yurt dışındayken ticari konularda yardımcı olmak üzere konsoloslar da atanmaya başlanmıştır. İlk atanmalar genellikle söz konusu şehirlere yerleşmiş bulunan Rum tüccarlardı. İlk defa 1802'deki²⁷ kayıtlarda rastlanan konsolosluk ataması aslında tam olarak Sultanın getirdiği bir yenilik sayılamaz, zira sistem daha önce bazı yerlerdeki vatandaşlar tarafından fiilen tatbik edilmekte idi. Traian Stoianovich'e göre söz konusu tarih itibarıyla imparatorluk dışında faaliyet gösteren Ortodoks Balkan tüccarları için, "başlarında, uyuşmazlıkları gidermek ve şirketin tamamının iş hacmini yükseltmekle görevli birer konsolos veya *Richter* olan şirketler

²³ Naff, *op. cit.* s. 304.

²⁴ Bernard Lewis, *The Emergence of Modern Turkey* (Londra,1961), s. 59-61; Cevdet, *Târîh* (İstanbul, 1309/1891-2), VI, s. 88.

²⁵ Naff, *op. cit.* s. 303; E. Kuran, "Türkiye'nin Batılılaşmasında Osmanlı Daimî Elçiliklerinin Rolü", *VI. Türk Tarih Kongresi, Kongreye Sunulan Bildiriler* (Ankara,1967), s. 491.

²⁶ Naff, *op. cit.* s. 303-4; Cevdet, *Târîh*, VI, s. 231-2.

²⁷ BBA, Şehb. No:1, 1217/1802-3 tarihiyle başlayan maddeler maddeler.

veya esnaf loncaları biçiminde örgütlenmek artık geleneksel hale gelmişti.²⁸ Böylece Osmanlı İmparatorluğu'nun konsolosluk hizmeti Avrupa devletlerinin Haçlı Seferleri'nde Yakın Doğu'dan başlayarak takip ettikleri konsolosluk hizmetini temel alan ana hat boyunca gelişmiştir.²⁹ Sonuç olarak Osmanlı kayıtlarında geçen ilk konsolosluk atamaları Ortodoks Hıristiyan vatandaşların ticari faaliyette buldukları yerler olmuştur. İlk şehirlerin Malta, Messina, Napoli, Genova, Marsilya, Alicante gibi yerler olması ilk ilgi alanının dar ve bir parça arkaik olan Akdeniz ülkelerinden ibaret olduğunu gösterirken, birkaç yıl sonra bunlara Amsterdam ve Londra'nın eklenmesi Osmanlı bürokrasisinin uzun zamandan beri Hıristiyan vatandaşların ticari faaliyette buldukları önemli batı merkezlerine doğru yayıldığını ortaya koymaktadır.³⁰ Balkan karayolu güzergâhının önemli bir merkezi olan Viyana'nın³¹, XIX. yüzyılın ilk dönemlerinde sultanın tebasının ticari çıkarlarının resmi koruyucusunun Osmanlı maslahatgüzarı olması nedeniyle özel bir yeri vardı.³²

²⁸ Traian Stoianovich, "The Conquering Balkan Orthodox Merchant", *Journal Of Economic History*, XX (1960), s. 296.

²⁹ Modern konsolosluk uygulaması bazı yönleriyle çok eski tarihlere dayandırılabilenken, Graham Stvart'a göre "gerçek bir konsolosluk rejimi ilk olarak Haçlıların Akdeniz ve Yakın Doğu şehirleri arasındaki ticareti geliştirdikleri tarihte başlamıştır. (*Amerikan Diplomatic and Consular Practice*, Newyork, 1952, s. 280). Söz konusu dönemde Yakın Doğu'daki Avrupalı tüccarlar buldukları şartlara nispeten ilk konsüller hukuk ve temsil düzenlemeleriyle ticari örgütlenme yoluna gitmişlerdir. Bu sistemin gelişmesi Yakın Doğu'da dokunulmaz yasal imtiyazın tarihi ile kesinlikle bağlantılıdır ve aynı zamanda modern Osmanlı konsolosluk sistemi içinde bir model olmuştur. Avrupa geleneği için bkz. Stuart, op. cit., s. 277-91, (*Historical Development of Consular Practice*) ve Garrett Mattingly, *Renaissance Diplomacy* (Boston, 1955), s. 67-9. Bununla birlikte Osmanlı konsolosluk sisteminin "Legacy", s. 350-2'de de tartıştığımız gibi aynı zamanda Osmanlı lonca geleneğinden etkilendiği çok açık olarak görülebilmektedir. Stoianovich'e göre III. Selim, imparatorluk topraklarında ticari imtiyazları olacak şekilde Rumlara "Avrupalı tüccarlar"dan müteşekkil bir ortaklık veya lonca kurması konusunda izin verilmiştir (op. cit. s. 272). Keza *Hayrîye tüccârî* adlı Müslüman girişimciler etkin bir şekilde rekabet edebilmek için Avrupalı tüccarlara verilenlere benzer haklar talep etmişler ve aynı şekilde işbirliği için örgütlenmişlerdir. Gabriel Baer'e (The Administrative, Economic and Social Functions of Turkish Guilds", *IJMES*, I, 1970, 234-43) göre, örgüt başkanına *şehbender* adı verilmektedir. Bu terim "consul"un karşılığı olarak *konsolosa* dönüşmüştür. Redhause'a göre, (*A Turkish and English Lexicon*, İstanbul, 1921, "bender" maddesi) terim, *şah-bender* veya *şeyh ül-bender*'den gelmektedir ve "bender"ın birinci anlamı deniz taşımacılığı idaresi ve ikinci anlamı ise a consuldur. Zenker'e göre (*Türkisch-Arabisch-Persisches Handwörterbuch*, Leipzig, 1866; ikinci baskı Hildesheim,1967, "şah-bender" maddesi), birinci anlamı "chef de la dauane"/"Oberzollennehmer"/"gümrük müdürü" ve ikinci anlamı Avrupa şehirlerinde bulunan Acem veya Osmanlı konsolosudur.

³⁰ Stoianovich (op. cit. s. 271-2), Amsterdam başta olmak üzere Ortodoks Balkan tüccarının toplanmaya başladığı Avrupa'nın ticari merkezlerinden bahsetmektedir. M 1219/[12 Nisan-11 Mayıs] 1804'te Nikola Marçello'nun (?-Bazı isimleri Osmanlıcadan Latin Harflerine aktarmakta bir takım zorluklar ortaya çıkmaktadır.) *Nerlanda* (metinde aynen böyle) iskelelerine veya Hollanda limanlarına daimi konsolos olarak atanmasına kadar Osmanlı kayıtlarında bir konsolos atamasına rastlanmamaktadır (BBA, Şehb. Evâsıt-ı M 1219/[21 Nisan-1 Mayıs] 1804 nolu madde). Stoianovich'e göre Amsterdam'da Osmanlı Hıristiyan ticaretindeki büyük gelişme üç çeyrek asır önceden başlamıştı. Londra'ya yapılan ilk atama ise 1806'da (İbid, Evâsıt-ı ZA 1220/[30 Ocak-99 Şubat] 1806 nolu madde) Giritli Todori'dir.

³¹ Stoianovich (op. cit. s. 268) buradaki ticaret yollarını şematik bir diagram üzerinde göstermektedir.

³² Théodore Blancard, *Les Mavroyéni: histoire d'orient (de 1700 a nos jours)* (Paris, 1909), vol. II, adlı eserinin "Jean Mauroyéni, Charge d'affaires de Turquie a Vienne et Conseiller d'État" bölümünde (s. 133-217) Viyana'da on yıl boyunca Osmanlı Devleti'ni temsil eden J. Mavroyeni'den aktararak ticari konularda önemli ayrıntıları aydınlatmaktadır. Nisan 1811'de daha önceki kariyerini çok fazla

Bununla beraber uzun vadede III. Selim'in daimi diplomatik temsil ve konsolosluk kurma girişiminin başarısı belli bir sınırı aşamamıştır. Nitelikli personel olmaması, vatandaşlardan çok fazla ilginin gelmemesi, Napolyon döneminin kararsız diplomatik iklimi İstanbul'da merkezi bir koordinasyon idaresinin kurulamaması ve nihayet belli bir tepki dönemi ve III. Selim'in tahtan inmesi ve ölümü ile oluşan belirsizlik, padişahın kurduğu yeni sistemleri geliştirmesinin önündeki engellerdi. Büyük oranda göreceli gizliliği tarafından korunan konsolosluk ağı en azından 1820'ye³³ kadar çalışmaya devam ederken atanan bazı maslahatgüzarlar (*chargés d'affaires*) dışında elçiliklerin hiç birisi 1811'den sonra desteklenmemiştir. Daha sonra Yunanistan'da isyan başlamasıyla diplomasi ve konsolosluk sistemleri unutulmaya yüz tutmuştur.³⁴

III. Selim'in özellikle diplomasi alanında yapmış olduğu denemeler de devam etmelerine karşın tam olarak başarılı olamamıştır. Paris'e atanan ilk büyük elçi olan ve çok fazla yetenekli olmadığı bilinen Seyit Ali Efendi diplomatik yazışma geleneğini bilmediği için, Talleyrand tarafından küçük düşürülmüştür.³⁵ Haleflerinden kötü bir üne sahip olacak olan Halet Efendi'nin Avrupa'da karşılaştığı zorluklar kariyerinin son dönemlerinde açıkça ortaya koyduğu Avrupa karşıtı ve gerici akımları artırmıştır.³⁶ Görev verdiği kişilerin eksikliğine sinirlenen III. Selim, bunlardan gelen raporlara yapmış olduğu yorumlarda yaşamış olduğu hayal kırıklığını kaydetmiştir.³⁷

Bununla birlikte bu deneyler, uzun dönemde bazı açılardan faydalı olmuştur. Osmanlı memurlarının batıdan ve batı dillerinden etkilenmeye başlamış olmaları ve diğer bir takım

bilmediğimiz meşhur Rhigas, J. Mavroyeni, 1792'de Trieste'deki (s. 136) kardeşi Nicholas ile ortak olarak ticaret faaliyetinde bulunduğu (s. 136) Viyana'da Osmanlı Devleti'ni temsili için tayin edilmiştir (s. 148). Görevini 1821'e kadar aralıksız sürdüren J. Mavroyeni her ne kadar eski kariyeri şaibeli de olsa Bab-ı Ali'ye hep sadık kalmış ve vatandaşların menfaatlerini en iyi şekilde korumuştur (s. 173). Blancard'a göre, Viyana arşivlerinde Mavroyeni'nin 1811-21 yılları arasında düzenlediği yüzden fazla evrak vardır. (s. 150). Blancard, bunların arşiv müdürü tarafından kendisine bildirilen muhtevalarını aktarmaktadır. Buna göre evraklarda Osmanlı tüccarlarının geçiş hakları için birçok rica, Avusturya gümrük memurlarının bu tüccarlara gösterdikleri muamelelere ilişkin şikâyetler, kaçakçılıkla suçlanan vatandaşlar ile *Staatskanzlei* arasında aracılık yapma teşebbüsleri ve Macaristan'dan bir takım malları satın almaya izin talepleri bulunmaktadır (155-6). Blancard ayrıca Mavroyeni'nin 1815'deki müzakerelerde "la communauté des négociants, sujets Ottomans a Vienne... afin d'avoir a la Bourse un courtier de change sachant leur langue" (s. 157-8). Yine aynı şekilde 1818'deki yeni gümrük tarifelerine karşı vatandaşları son derece başarılı bir şekilde koruduğuna dair kanıtlar ortaya çıkartmıştır.

³³ BBA, Şehb., N:1, 1235/1819-20 yılındaki atamalardan sonra çok uzun bir ara olmuştur. R 1252/1836'ya kadar hiçbir atamanın kaydına rastlanmamaktadır.

³⁴ J. C Hurewits, "The Europeanization of Ottoman Diplomacy: The Conversion From Unilateralism to Reciprocity in the Nineteenth Century", *Belleten*, XXV (1961), s. 462. Bu durumda, yukarıda 32 nolu notta adı geçen J. Mavroyeni'nin yaptığı benzeri yoktur. 1821 Haziranında *Re'is Efendi Metternich'e* Mavroyeni'yi İstanbul'a çağırıldığını bildirmiştir. Daha önce aileden sadece büyük patrik olan bir fert idam edilmiştir. Bu durumda Metternich Mavroyeni'ye İstanbul'a gitmemesini, ticari imtiyazlardan dolayı ne Avusturya ne Macaristan hükümetlerinin ne de Babıâli'nin kendisine bir şey yapamayacağından dolayı Macaristan'ın Presburg şehrine (şu anda Çekoslovakya'daki Bratislava'ya) [günümüzde Slovakya'nın başkenti] gidip sığınmasını önermiştir. Gerçektende Mavroyeni, Yunan İsyanı'nı orada kazasız belasız atlatmış ve daha sonra Blancard'a göre Fenerli ailelerin güvenle evlerine dönmesine izin verilmesini öngören 1829 Londra Protokolü sayesinde Viyana'ya geri dönmüştür (Blancard, *op. cit.* II, s. 179-84).

³⁵ Naff, *op. cit.* s. 305.

³⁶ Lewis, *op. cit.* s. 103.

³⁷ Naff, *op. cit.* s. 305, III. Selim'in yorumlarından alıntılar ve diğer kaynaklara göndermeler bulunabilir.

kanıtların da gösterdiği gibi bu memurların haleflerini etkilemedikleri söylenemez. III. Selim'in İngiltere nezdindeki ikinci büyük elçisi İsmâ'il Ferruh Efendi'den *Mekteb-i Ma'ârif-i Adliye* Kütüphanesi için alınan kitaplar, birinci ve ikinci kuşak Osmanlı diplomatları arasında bir bağ olduğuna işaret etmektedir. Bunlar, modern konulara dair ya da Avrupa dillerinde yazılmış kitaplardır.³⁸ Yûsuf Agâh Efendi'nin başkatibi olarak Londra'ya gidip Fransızca öğrenen "İngiliz" Mahmud Râ'if Efendi, sadece *Beylikçi* ve *Re'is Efendi* olmakla değil; aynı zamanda pek çok Fransızca çalışma yapmakla kendisini farklı görmüştür. Bunlardan biri 1798'de Fransızca aslı ile diğeri 1219/1804-5'te Türkçe'ye tercüme edilmiş olarak kısaltılarak İstanbul'da yayınlanmıştır.³⁹ 1801'de Fransa'ya büyükelçi atanan Gâlib Paşa, yeniçeri ocağının ilgasındaki rolü gibi son zamanlarında yaptığı icraatları ve Pertev Paşa'nın hamisi olmasından dolayı Sâdık Rif'at ve daha sonra Mustafâ Reşid Paşaları etkileyen⁴⁰ çok daha önemli bir devlet adamıdır.

Dolayısıyla Selim'in konsolosluk ve diplomatik alanda yaptığı yenilikler uzun ömürlü olmamakla birlikte, gelecek açısından anlamlıdır. Daha genel olarak bu denemelerin yapıldığı dönemde, 30 yıl sonra Hariciye Nezareti'nde kariyerin temel karakteristiği olacak olan yeni yurtdışı görevi resmi *cursus honorum*da bir anormallikten daha büyük bir olgu olarak ilk kez ortaya çıkmıştır.

Diğer önemli bir yenilik geleneksel olarak *Re'is Efendi*'nin emrinde bulunan ofislerin birindeki radikal reform ve kariyer düzenlerindeki diğer bir değişiklik, II. Mahmud dönemindeki Yunan İsyanı'na kadar gerçekleştirilememiştir. Bu isyan, İstanbul'da Rumların Donanma Tercümanlığı, *Dîvân* Tercümanlığı ve Eflak ve Boğdan voyvodalığı üzerinde kurdukları tekele bir başka ifade ile *imperium in imperioya*⁴¹ bir darbe indirilmesini sağlamıştır. *Dîvân-ı Hümâyûn*'daki Rum tercümanların yerine Müslümanların getirilmesi bu darbenin sonuçlarından biridir.

Bu değişimin safhalarını izleyebilmek sadece Rumlar arası anlaşmazlıklar ve zamanın entrikalarından dolayı değil aynı zamanda ilk Müslüman tercümanların kariyerlerinin belirsiz ve anlaşılmasının zor olmasından dolayı çok zordur. Olayların genel çerçevesi ancak bir miktar kesinlikle açıklanabilir.⁴²

1821'in ilkbaharında, *Dîvân-ı Hümâyûn* Tercümanı Constantine Mourouzi, devrimci entrikalara karıştığı şüphesiyle görevden alınmış ve idam edilmiştir. Rum olduğu için biraz şüphe çekmesine rağmen nispeten daha güvenilir olduğu düşünülen Stavrakı Aristarchi vekâleten bu göreve getirilmiştir. Mamafih on iki ay içinde, Stavrakı Aristarchi, Patrikhane ve Babiâli'ye ödünler vermiş; görevden alınarak sürgüne gönderilmiştir.⁴³

³⁸ BBA, Buy. No:3, 8 S 1255/[23 Nisan] 1839. Matematik (*hendese*) üzerine iki kitap mineroloji konusunda bir risale (*Risâle fî beyân maadin in-nâfia*), Frenkçe bir sözlük (*lugat-ı efrenc*) bir grup Frenkçe kitap (*kütüb-i efrencîye*, 8 cilt), büyük bir harita, birisi Arapça diğeri tercüme olarak sunulan iki tane Yeni Ahit (*incil*) buradaki birçok kitaptan bazılarıdır. Aynı zamanda *kâdî* ve *Şeyh ül-İslâm*'ın evlerinden alınmış pek çok geleneksel kitap bulunmaktadır.

³⁹ Kuran, *op. cit.* s. 491.

⁴⁰ Lewis, *op. cit.* S. 103; Mardin, *op. cit.* s. 161; Lütfi, *Târîh*, İstanbul 1290/1328 (1873-4/1910), II, s. 155-7; O. Köprülü, "Galip Paşa" maddesi, *İA*, IV, s. 710-14.

⁴¹ *Imperium in imperio* deyiimi [devlet içinde devlet], FO 78/108, Strangford'un No: 70, 10 Mayıs 1822 tarihli belgesinden alınmıştır. Stoianovich (*op. cit.* s. 269-73) Fener Patrikliğinin gelişimini Patrikhane'nin bu odaların üzerindeki *noblesse de robe* olarak tanımladığı monopolisini açıklayarak ve bunun Rumların ticaretini nasıl yükselttiğine ilişkin yorumlar getirerek değerlendirmektedir.

⁴² Cevdet, *Târîh*, XI, s. 94-7.

⁴³ *İbid*, XI, s. 145,162; XII, s. 43. FO 78/107, Strangford No:52, 25 Nisan 1822, "16. Azil" olarak Aristarchi'nin görevden alındığı.

Bundan sonra bu makama hiçbir Rum getirilmemiştir. Aslında, Aristarchi'nin görev yapmasına izin verilip verilmediği kuşkuludur. Zira kendisi atandıktan birkaç ay içerisinde lakabı Bulgar-zâde (Bulgar'ın oğlu) olan Yahyâ Efendi hem tercüman hem de yabancı dil öğretmeni olarak Babiâli'de görevlendirilmiştir.⁴⁴ Uzun yıllar önce Rum Ortodoksluğu'ndan dönmüş olan Yahyâ Efendi bir askeri okulda (*Mühendis-hâne*) uzun süre muallimlik yapmıştı. İngiltere büyükelçisine göre kendisinin müspet ilimleri son derece iyi bildiği düşünülmekte idi. Ancak hiçbir Avrupa dilini (metinde aynen böyle yazıyor) tam olarak bilmiyordu, hatta Türkçe bilgisi bile çok azdı.⁴⁵

Yahyâ Efendi'nin yine de zamanın Müslüman bürokratları içinde bu makam için en iyi aday olduğu kabul edilebilir. Cevdet Paşa'ya göre, daha vasıflı kişiler de vardı; fakat onlar için bu görevin kabulü prestij kaybı anlamına gelecekti. Bilhassa tarihçi Şânî-zâde son derece vasıflı bir insandı. Ancak bu bağlamda kendisi yüksek *ulemâ*dan olduğu için görev için uygun görülmemiştir.⁴⁶

Bütün bu sebeplerden dolayı, Yahyâ Efendi, yabancı dil öğretme görevine son verilerek nihayet resmen *Dîvân* Tercümanı olarak atanmıştır. Ayrıca Aristarchi'nin azline kadar kendisine yardımcı olarak, İngiltere büyükelçisinin "*Hıristiyanlık teolojisi üzerine eğitim almış birçok dili mükemmel derecede yazabilen ve konuşabilen kusursuz bir insan*"⁴⁷ olarak tanımladığı Ermeni mebus Zenob Manasseh atanmıştır. Bu iki bürokratin aynı zamanda yetiştirmek üzere bir çirak grubu bulunuyordu. O zamanın kaynakları, Yahyâ Efendi ve yardımcılarının çok sıkı çalıştıklarını kaydetmektedirler:

"*M. Chabert (İngiltere Elçiliği'ndeki tercümanlardan biri) birkaç gün önce Yahyâ Efendi'ye kısa bir ziyarette bulunmuş ve Babiâli'nin Avrupa dilleri öğretimi için oluşturduğu*

⁴⁴ Yahyâ Efendi'nin Aristarchi'den ne kadar zaman sonra atandığı tam olarak açık değildir. Cevdet'e göre Costantine Mourouzi, 13 B 1236/16 Nisan 1821'de (*Târîh*, XI, s. 145) -Aristarchi'nin görevden alınmasının tam bir güneş yılı öncesinde- idam edilmiş ve 18 B 1236/ 16 Nisan 1821'de (*İbid*, XI, s. 162) yerine atama yapılmıştır. Cevdet'in Şânî-zâde'den aktardığı pasaja göre (şu an bende mevcut değil) Yahyâ Efendi "15 veya 20 gün sonra" atanmıştır. Bu 15 veya 20 günün Mourouzi'nin idamından mı Aristarchi'nin atanmasından mı yoksa başka bir olaydan mı itibaren sayıldığı müphemdir. (*İbid*, XI, s. 166). Yahyâ Efendi ve yardımcılarının maaşları için aylık ödenek taleplerine ilişkin rakamlar için bkz. BBA, Cev. Har. 2268 nolu belgede 13-27 M 1237/ [10-24] Ekim 1821 tarihli maddede Fransızca ve Rumca evrakları tercüme etmek ve Babiâli'de yetenekli personellere (*müste'iddân*) yabancı dil öğretmekle görevlendirilen Yahyâ Efendi'ye Muharrem ayı için yapılan maaş ödemesi yer almaktadır. Aslında bu belgelerde maaş ödemesinin "eskiden olduğu gibi" devam edeceği gösterilmekte ve örnek olarak bir önceki ay Zilhicce 1236'dan [30 Ağustos-27 Eylül 1821] söz edilmektedir. Binaenaleyh daha sonra meşhur olacak olan Tercüme Odası'nın kuruluşu Divân-ı Hümâyûn'daki Rum tercümanların tamamen görevden alınmasından çok daha gerilere 1821 Nisanı ve Eylülü arası döneme kadar gitmektedir.

⁴⁵ FO 78/107, Strangford No: 52, 25 Nisan 1822. Bu bildirimden anlaşılmaktadır ki Strangford'un muhtemelen Yahyâ Efendi ve Tercüme Odası'ndan Aristarchi'nin azlinden önce haberi yoktur. Strangford, Yahyâ Efendi'nin "daha önce memleketi Gelibolu'da doktorluk yapmış olan 70 yaşında bir adam" olduğunu belirterek devam etmektedir. Din değiştirmesinin temel amacı "babasından kalan mirasa ilişkin dava devam ederken akrabalarına karşı avantajlı duruma geçmekti.

⁴⁶ Cevdet, *Târîh*, XI, s. 166. Yahyâ Efendi dönme bir Müslüman olduğu için Babiâli'yi aslında tam olarak tatmin etmemiştir. Cevdet'in Şânî-zâde'den aktardığı başka bir pasaja göre Yahyâ Efendi -çok açık bir ifade ile- "bir Müslüman bulunamadığından" bu göreve getirilmiştir.

⁴⁷ FO 78/107, Strangford No:52, 25 Nisan 1822. Y. Çark, *Türk Devleti Hizmetinde Ermeniler* adlı eserinde (İstanbul, 1953, s. 135 vd) Zenop ve arkadaşlarının sanat ve diplomasi alanlarında yapmış oldukları hizmetleri açıklamaktadır. Çark'a göre Zenop aynı zamanda daha sonra Viyana nezdindeki Osmanlı elçiliğinde ilk kâtip ve tercüman olarakta görev yapmıştır.

kuruldaki Türk gençleri ile çalışma yaptığını müşahade etmiştir. Buna göre önlerinde Frankfurt gazetelerinden koca bir yığın vardı ve bizzat sultanın emri doğrultusunda bunların içinde geçen Türkiye ile ilgili her şeyi tercüme etmekteydiler. Majestelerinin artık Odessa Augsburgh ve Nuremberg gazetelerini okuması artık sürpriz olmayacak.”⁴⁸

Babiâli Tercüme Odası'nın kuruluş sürecinde atılmış olan bu cesur adımlar sadece diğer dairelerde de benzer odaların prototipleri oluşturulmasına değil, aynı zamanda Hariciye Nezareti'nin en temel unsurlarından birinin şekillenmesine ve birçok ünlü devlet adamının artık yetişmeye başlamasına vesile olmuştur.

Bununla beraber Tercüme Odası'nın bir anda ön plana çıktığı anlaşılmamalıdır. Zira odanın kurulduğu 1821'den itibaren belirsizlik birkaç yıl daha sürmüştür. 1824 tarihli bir belge, bir değil iki oda veya odanın en azından iki parçası olduğunu veya her ikisinin de *Beylikçi*'nin idaresi altında olduğunu göstermektedir. Bunların birisi öğrencilere eğitim verildiği anlaşılan *Lisân Odası*, diğeri ise öğrencilerin yeteri kadar kalifiye olduklarında çalışmak için yerleştirildiği asıl *Tercüme Odası*'dır. Söz konusu dönemde *Tercüme Odası*'nın kalem gibi işletilmesi, yapılan tercüme kaybedilmeyip geleneksel bir şekilde torbalarda dosyalanması öngörülmüştür.⁴⁹

Sistemde yapılan bu yenilik muhtemelen, Dîvân Tercümanı Yahyâ Efendi'nin ölmesi ve yerine İshak Efendi diye birinin atanması ile yakından ilişkilidir.⁵⁰ İshak Efendi'nin de gayrimüslim kökenli olduğu çok iyi bilinmekte idi. İshak Efendi, Yahya Efendi gibi daha önce askeri okullarda görev yapmış hatta idareciliğe bile terfi etmişti.⁵¹ Ne var ki daha vasıflı olması itibarıyla selefinden farklılık arz ediyordu. Buna ilaveten İngiltere büyükelçisine göre “*sadece modern diller değil klasik Yunanca ve Latince'yi de içeren önemli nitelikleri bakımından ülkede çok seyrek bulunabilecek mükemmel bir adam*”dı.⁵²

Çalışmalar, İshak Efendi ve Zenob Efendi'nin idaresi altında ve 1824'deki koşullar doğrultusunda beş yıl daha devam etmiştir. Bununla beraber bu dönemde, Zenop Efendi'nin idare ettiği Lisan Odası vasıflı tercümanlar yetiştirmek bakımından pek başarılı olamamıştır. Fransızca'nın *Top-hâne*'de öğretilmesinden ve söz konusu dönemde Zenop Efendi gibi Ermeni Katolikleri üzerinde bir takım şüphelerin artmasından dolayı odanın bu bölümünün ilgasına ve yöneticisinin sürgüne gönderilmesine karar verilmiştir.⁵³ Yaklaşık aynı tarihlerde İshak Efendi

⁴⁸ FO 78/108, Strangford No: 65, 10 Mayıs 1822.

⁴⁹ BBA, Mühimme Defteri No: 241, s. 292, 25 RA 1240/ [17] Kasım 1824 tarihli madde.

⁵⁰ Cevdet (*Tarih*, XII, s. 91), İshak Efendi'nin 17 ZA 1239/ [14] Temmuz 1824'te atandığını belirtmektedir.

⁵¹ İshak Efendi çok önemli ve aynı zamanda anlaşılması zor bir figürdür. Hayatı ve kariyerine ilişkin son teferruatlı çalışmalardan birisi, F. R Unat'ın “Başhoca İshak Efendi” isimli makalesidir (*Belleten*, XXVIII/1964, s. 89-115). Unat, Babiâli'yi Rum tercümanlara güvenme zorunluluğundan kurtarmak için İshak Efendi'nin 1770'in başlarında eğitim amacıyla Fransaya gönderildiğini Fransa'da yerine birisi atanana kadar Fransız mahkemesinde III. Selim'in gizli elçiliğini yaptığını (s. 95 vd); birçok çağdaş kaynakta bildirildiğinin aksine Musevi dönmesi değil aslında soy ağacının III. Ahmet dönemine kadar uzanan bir Müslüman aileden geldiğini (s. 103) ve III. Selim öldükten sonra kimliğini gizlemek zorunda kaldığını iddia etmektedir. (s. 106).

⁵² F.O 78/123, Strangford No: 88, 26 Temmuz 1824. Strangford, İshak Efendi'nin kökenine ilişkin çağdaşlarının aktardıklarına benzer bilgiler vermektedir: “1789'da İstanbul'a gelişinden kısa bir süre sonra İslam dinine intisab eden ve akabinde Sultan Selim'in kurmuş olduğu Matematik Okulları'nın (*Mühendis-hâne*) müdürlüğüne atanan Yanyalı bir adam” olarak tanımlanmaktadır.

⁵³ BBA, HH, 24621. Bu belge üzerindeki tarih kurşun kalemle düşülmüştür, muhtemelen 1238 iken 1244/1828-9 olarak değiştirilmiştir. Bu dönemde Katolik Ermenilerin maruz kaldıkları ayrımcılık için bakınız, H. W. V. Temperley, *England and the Near East, the Crimea*, (Londra,1936), s. 22-23.

de Pertev Paşa ve *Re'is Efendi* aleyhinde faaliyette bulunduğu iddiasıyla görevi kötüye kullanmaktan dolayı azledilmiştir. Tercüme Odası, İshak Efendi'nin damadı⁵⁴ ve aynı zamanda yardımcısı olan Halil Esrâr Efendi'nin sevk ve idaresi altında çalışmaya devam etmiştir. Ancak bu dönemde odanın personel sayısı asla üçü geçmemiştir ve bunların hiç birisi kayda değer bir başarı gösteremeyecektir.

Gerek sayı gerekse ehemmiyet açısından Tercüme Odası'nda asıl büyük gelişme Osmanlı ordusunun Konya'da Mısırlılara yenilmesi sonucu Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın yapıldığı 1833'de kaydedilmeye başlanmıştır. Kuşkusuz, artık imparatorluğun geleceğinin daha önce hiç olmadığı kadar sorgulanmasını sağlayan bu olayların da etkisiyle *Tercüme Odası* çalışanlarının maaşlarında kayda değer artışlar gerçekleştirilmiş ve Dîvân'daki Mühimme Odası'ndan getirilen üç genç adama görev verilmiştir.⁵⁵ Bunlardan Âlî ve Saffet Efendiler bilahare Hariciye Nazırı ve Sadrazam olarak görevlendirileceklerdir. Birkaç yıl içinde bunlara Keçeci-zâde Fu'âd Efendi ile odada çalışmakta olan Rûh el-Din [Ruhiddin] Efendi'nin oğlu ve aynı zamanda Bulgar-zâde Yahyâ Efendi'nin torunu olan Ahmet Vefik Efendi de katılacaktır.⁵⁶

Tanzîmât'ın önde gelen üç devlet adamından ikisinin -Âlî ve Fu'âd- odada olması artık çok yüksek makamlara gelebilmek için bir atlama tahtası olarak kullanılmaya başlanan Tercüme Odası'nın ne kadar çok ehemmiyet kazandığını ortaya koymaktadır. Odanın hızlı gelişmeye başlaması sürpriz değildir. 1841'e kadar personel sayısı, Dîvân-ı Hümâyûn Tercümanı ve yardımcısı (Baştercüman anlamında *Mütercim-i evvel*) "birinci sınıf"tan (*sınıf-ı evvel*) beş kişi, "ikinci sınıf"tan beş kişi, on yedi kâtip ve bir muallim olmak üzere toplam otuz kişiye ulaşmıştır.⁵⁷ Aynı zamanda yabancılar da öğretmen olarak görevlendirilmeye başlanmıştır. Bunlardan en meşhuru hatırlanacağı üzere İngiliz oryantalist Redhouse' tur.⁵⁸ Bu

⁵⁴ Unat, *op. cit.* s. 112.

⁵⁵ BBA, Buy. No: 2, 11 S 1249/30 Haziran 1833 tarihli madde. Bu belgenin daha çok maaşlara yapılan zamlarla ilişkin olan metni, adının reorganizasyonu ile zamların hemen hemen aynı tarihlerde gerçekleştirildiğini göstermektedir. Belgenin tarihi aynı dönemde Mısır ve Rusya sorunlarının ortaya çıkmış olması bakımından çok önemlidir. Konya Savaşı 1832'de başlamış, Hünkâr İskeleyi Antlaşması 8 Temmuz 1833'de imzalanmış iki gün sonra da Ruslar İstanbul'dan geri çekilmiştir. Maaşlara yapılan zamlara gelince maaşların gelirlerden oluşmasından dolayı tercümanların aslında ne kadar kazandığını söylemek imkânsızdır. Bununla beraber muhtemelen aynı zamanda Divân-ı Hümâyûn Tercümanı'na beş bin kuruşluk maaşın beş misli arttığı gösterilmektedir. (Odadaki eski maaşlara ilişkin bilgiler, BBA, Buy. No: 2, 22 ZA 1243/[5 Haziran] 1828 ve Cev. Har. 41, 57, 1159, 1177, 2222, 2326, 2481'den elde edilmiştir.) Lütfi bu değişimleri değerlendirirken (*Târîh*, IV, s. 99, 176), Ali ve Saffet'in odaya ilk atananların arasına nasıl girdiğine ilişkin anlaşılması oldukça zor yorumlar getirmektedir. Diğer çalışmalarında olduğu gibi buradaki tezi de Tercüme Odası'nın bu tarihte kurulduğudur. Bunun sebebinin görevlilerin sayıca azlığından, personelin belirsizliğinden ve ayrıca pek çok kuruluşta hâlâ Rumların tercüman olarak çalıştırılmakta olduğundan kaynaklandığını belirtmektedir.

⁵⁶ Ahmet Vefik için bkz. Lewis, *op. cit.* s. 86; F. A. Tansel, "Ahmet Vefik Paşa", *Belleten*, XXVIII (1964), s. 118-19. Fu'âd için bakınız: O. Köprülü, "Fuad Paşa", *İA*, IV, s. 672.

⁵⁷ BBA, Cev. Har. 441, 28 Z 1256/[20 Şubat] 1841 tarihli maaş makbuzu.

⁵⁸ Örneğin, 27 M 1257/[22 Mart] 1841 tarihli bir maaş makbuzunda (BBA, Cev. Har. 6367) "İngiltereli" Redhouse'un adı açıkça görülebilmektedir. Redhouse'a ilaveten Mahmud Kemal İnal'a göre (*Osmanlı Devrinde Son Sadrazamlar*, İstanbul, 1964, I, s. 5) Ali'nin odada olduğu dönemde tiyatroc Victorien Sardou'nun (1831-1908) babası George Sardou öğretmenlik yapmaktaydı. Victorien Sardou'nun babası gerçekten öğretmendi fakat adı Antoine-Léandre idi ve her ne kadar yüzyılım ortasında Paris'te kurulan *École Ottomane*'da bir süre bulunmuşsa da Fransa dışında hiç çalışmamıştı (Jerome, A. Hart, *Sardou and the Sardou Plays*, Philadelphia ve Londra, 1913, s. 18).

genişleme eski *cursus honorum*da yeni bir değişiklik olduğunu ve Tercüme Odası'nın *Âmedi* Odası'ndan daha fazla ön plana çıktığını göstermektedir.⁵⁹

Tercüme Odası'nın yeniden yapılanmasının ardından ve buna neden olan baskıların sonucunda II. Mahmud, III. Selim'in Avrupa'da daimi diplomatik temsil oluşturma çabalarına yeniden başlamıştır. 1832'de Avusturyalıların önerisiyle J. Mavroyeni'nin tekrar Viyana'da maslahatgüzarlık (*chargé d'affaires*) görevine getirilmesinden beri II. Mahmûd Batı ülkelerine sadece bir tane kalıcı diplomatik temsilci yerleştirebilmişti.⁶⁰ II. Mahmûd ayrıca bazı önemli şehirlere geçici olarak heyetler de göndermiştir. Bununla birlikte 1834'te henüz *Âmedi* olan Mustafâ Reşîd Paşa'yı Paris'e göndererek, daimi elçilikler kurmaya tekrar başlamıştır. Bundan hemen sonra iki yüksek rütbeli subay olan Mehmet Nâmık Paşa⁶¹ ve Ahmed Fethî Paşa'yı sırasıyla Londra ve Viyana'ya göndermiştir. Bu iki adam yanlarında çoğunlukla *Dîvân*, *Mektûbî* ve *Âmedi* odalarındaki memurlardan oluşan maiyetleriyle gitmişlerdir. Mustafâ Reşîd Paşa'ya tercüman olarak Tercüme Odası'ndan Ruh el-Din Efendi, Mehmed Nâmık Paşa ve Ahmed Fethî Paşa'ya Osmanlı Rumları eşlik etmiştir. Birkaç yıl sonra bunlar Âlî, Fu'âd ve onların grupları ile değiştirilecektir.⁶²

Konsolos atamaları da kısa süre içinde yeniden başlamıştır. Binaenaleyh bu dönem konsolosluk heyetlerini karakterize eden olağanüstü büyüme ve değişim sürecini de başlatmıştır. Zamanla Müslüman Osmanlılar da daha önceden Hıristiyan Osmanlı tüccarlara verilen hizmeti üstlenmeye başlamışlardır.⁶³

Diplomatik temsilin yeniden başlamasını daha ayrıntılı incelediğimizde bunun sebep ve sonuçlarının çok karmaşık olduğunu görmekteyiz. Eski büyükelçilere verilen eğitim, bu kararın imparatorluğun sürekli kötüye giden diplomatik sorunlarına karşı bir önlem niteliğinde olduğunu göstermektedir. Örneğin, Mustafâ Reşîd Paşa Paris'te, Mısır ve Cezayir sorunlarını çözmeye, yerel gazetecileri bu konuda Osmanlı İmparatorluğu'na karşı yapılan haksızlıkları ve Osmanlı'nın Avrupalılaşıma çabalarını -dolayısıyla Yunan ve Mısır propagandasıyla

⁵⁹ Lütfî, *Târîh*, VI, s. 67.

⁶⁰ Yukarıda 32 ve 34 nolu notlarda J. Mavroyeni'nin daha önce maslahatgüzarlık yaptığından ve Yunan İsyanı döneminde Viyana'ya dönüşünden Blancard'tan aktararak bahsetmiştik. 1832'de Mavroyeni, bu göreve tekrar atandıktan hemen sonra Avrupa ülkelerinde yerleşik tek temsilci olarak Londra'ya gönderilmiştir. Öncelikli görevi burada Osmanlı-Yunan sınırlarını belirlemeye ilişkin toplanacak olan diplomatik konferansın kararlarında söz sahibi olmaktı. Buna ilaveten İngilizlerden Cezayir'in tekrar Osmanlı metbuiyetine girmesi için destek ve Mehmet Ali Paşa'nın askerlerine karşı yardım sağlamaya çalışacaktı. (*İbid*, s. 185, 190) Sınırlara ilişkin görüşmeler Mavroyeni Londra'ya varmadan önce yapılmış olduğu için fazla bir başarı elde edememiştir (s. 187). Ve hemen hemen aynı görevlerle 1832'nin sonunda Londra'ya gönderilmiş olan Nâmık Paşa (bir sonraki nota bakınız) ile burada 1833'ün ortalarına kadar beraber bulunmuşlardır. Viyana'ya geri döndükten sonra Mavroyeni, önce maslahatgüzar (*chargé*) sonra elçilik konsolosu olarak 1841'de ölene kadar görevde kalmıştır.

⁶¹ Fransızca bilen ilk devlet adamları ve subaylarından biri olan Mehmed Nâmık Paşa, dönemin diplomatik ve askeri misyonları için gerekli vasıfları taşıyan seyrek bulunabilecek insanlardan biriydi. 1826'da Akkerman'da ikinci tercüman olarak çalışması itibarıyla aynı zamanda Edirne Anlaşması'ndan sonra St. Petersburg'a gönderilen elçilikte de yer almıştır. 1832'de Londra'ya büyükelçi olarak atanmasından kısa bir süre sonra Mısır kuvvetlerinin Kütahya'ya kadar ilerlemesi ve Rusların İstanbul'a asker göndermesinden dolayı 1834'te Londra'ya geri dönmek üzere özel bir görev için St. Petersburg'a gönderilmiş, 1834'te kısa süreliğine tekrar Londra'ya dönmüştür. (Cevdet, *Târîh*, XII, s. 191-2) Lütfî'ye göre (*Târîh*, IV, s. 107-8), 1249/1833-4 de Rusya'ya, Ahmed Fevzî Paşa'nın idaresinde başka bir elçilik heyeti gönderilmiştir.

⁶² *İbid*, IV, s. 158-59, 176; V, s. 6.

⁶³ BBA, Şehb. No: 1, R 1252/[16 Temmuz-13 Ağustos] 1836 ve sonrasındaki atamalar.

mücadele ederek- bilgilendirmeye çalışacak ve gümrük tarifeleri konusunda Londra nezdindeki büyükelçi ile temas halinde olacaktır.⁶⁴ Mustafâ Reşîd Paşa, İmparatorluğun Avrupa'dan kendisini tecrit etmemesini, Batı'yla bütünleşmesini ve memurların Avrupa'da eğitilmesi gerektiğini düşündüğünden dolayı sürekli olarak diplomatik temsilciliklerin kurulmasına devam edilmesini savunmuştur.⁶⁵

Bununla birlikte karşılıklı diplomasinin tekrar başlaması diplomatik nedenlerden olduğu kadar İstanbul'daki iç siyasal ortamda ortaya çıkan faktörler tarafından da etkilenmekte idi. O bakımdan, diplomatik sistemin gelişmesinde payları bulunan Âkif Paşa ve Pertev Paşa'nın etrafında kendini gösteren entrikalarda, siyasal bürokratik yaşamın geleneksel biçimini koruduğu anlaşılmaktadır.⁶⁶ Pertev Paşa'nın 1837'de ölümü üzerine Babî'î'den Sâdık Rif'at Paşa'nın Viyana büyükelçiliğine atanması buna bir örnektir.⁶⁷ Genelde elçilikler, Mustafâ Reşîd Paşa gibi kişiler için bile, bir sürgün veya iltica aracı olarak kullanılma eğiliminde idi.⁶⁸ Avusturyalı Büyükelçi Baron von Stürmer, II. Mahmûd'un Avrupa'da diplomatik temsil sistemi kurma girişimlerinden bahsederken bir başka önemli faktöre değinmektedir.⁶⁹ Buna göre bu dönemdeki temsil, Başkent'teki bürokrasi arasındaki iç çatışma ve imparatorluğun azametini gösterme isteği gibi Osmanlı siyasal yaşamının geleneksel motifleriyle şekillenmiştir. Yeni büyükelçilerde aynı sosyal çevreden geldikleri için, otuz kırk yıl önceki seleflerinin yaşadıkları sorunların birçoğunu yaşamışlardır. Elçiliklerdeki ilk belgeler çalışanlardaki istikrarsızlığı göstermektedir. Latince el yazmalarında birçok imlâ hatası olduğunu ve Hıristiyan takviminin karışıklıklarını görmekteyiz. ("vaterloo place" de olduğu gibi yeni adreslerde ve "Mehemet aly dont Reisse Efendi se plaigne ammermant" de olduğu gibi içerikle ilgili meseleler de) (metinde aynen böyle).⁷⁰

Bu dönemde uygun yazışma biçimleri çok kısa sürede öğrenilmiştir. Ancak personelin yetersizliği ve atanma sebepleri ciddi bir problem oluşturma gelmiştir. Belki de bunun en güzel örneği cehalet ve yetersizliğiyle öne çıkan Nuri Efendi'dir.⁷¹ Ayakaltında dolaşmaması için Mustafâ Reşîd Paşa kendisini Paris büyükelçiliğine tayin ettirmiştir. Ne var ki Nuri Efendi, burada Mısır Sorunu'nda kendi hükümetinin görüşlerinden çok Fransız tarafına yakınlık duymuştur. Bunun üzerine son derece öfkelenen Reşîd Paşa "Bir vatan haini bundan daha kötüsünü yapamazdı" diyerek kendisini İstanbul'a çağırmıştır.⁷²

Bütün bu zorluklara rağmen diplomatik heyetler kalıcı demirbaşlara dönüşmüştür. Aynı zamanda bu heyetler sadece diplomatik ilişki için değil daha genel anlamda bir bütün

⁶⁴ Lütfî, *Târîh*, IV, s. 158-9; V, s. 7.

⁶⁵ HHS, Türkiye, VI/64 Stürmer No: 171, 20 Nisan 1836; VI/70, Stürmer No: 363 C, 26 Eylül 1839.

⁶⁶ A.H. Tanpınar, "Akif Paşa" maddesi, *İA*, I, s. 242-6; Ş. Turan, "Pertev Paşa" maddesi, *İA*, IX, s. 554-6. Ayrıca bkz. A. H. Tanpınar, *XIX. Asır Türk Edebiyatı Tarihi*, (İstanbul, 1967), s. 60-7, 85-7. Pertev Paşa'nın *Tanzîmât* döneminde önemli devlet adamlarıyla ilişkileri için bakınız Mardin, *op. cit.*, s. 151, 158 vd, 174, 176, 189.

⁶⁷ Lütfî, *Târîh*, V, s. 101.

⁶⁸ Stürmer, Akif Paşa'nın İngiltere görevini Mustafâ Reşîd'in ortadan kaldırmada "Altın Köprü" olarak kullandığını belirtmektedir (HHS, Türkiye, VI/67, No: 268, 31 Ocak 1838). Roussin, 1838'de Mustafâ Reşîd'in İngiltere'ye gidişinde düşmanlarından korkmasının etkili olduğunu ileri sürmekte ve ticaret antlaşmasını "Altın Köprü" olarak değerlendirmektedir (AAE, Turquie, 276, No: 85 ve 87, 24 Ağustos ve 4 Eylül 1838).

⁶⁹ HHS, Türkiye, VI/66 Stürmer No: 242A-B, 2 Ağustos 1837.

⁷⁰ FO 78/250, Nâmık Paşa'nın Foreign Office'e yazdığı çeşitli notlar. Ekim-Aralık 1834 "Mehemet Aly" ifadesi 13 Kasım 1834 tarihli belgede kullanılmaktadır.

⁷¹ HHS, Türkiye, VI/70, Stürmer No: 363 G, 26 Eylül 1839.

⁷² FO 78/393, Ponsonby No: 86, 25 Nisan 1840, Orijinal metinde altı çizilmiştir.

olarak Osmanlı bürokrasisi ve toplumunun gelecek gelişiminde devrimci etkiler yaratacak Batılı değerlerin aktarılmasında aracı olmuşlardır. Bu kurum sadece Mustafâ Reşîd gibi önemli bazı devlet adamlarının değil aynı zamanda ikincil birçok görevlinin kariyerleri incelendiğinde ortaya çıkmaktadır. Mustafâ Reşîd'in çağdaşı olan Sâdık Rif'at buna çok iyi bir örnektir. Sâdık Rif'at'ın Metternich yönetimindeki Viyana'dan birçok yeni düşüncenin Türkiye'ye getirilmesinde rolü büyüktür.⁷³ Joseph von Hammer, kendisine ilişkin olarak bir Hapsburg Devleti'ne yeni atanan elçi olarak olumsuz bir portre çizmektedir. Hamisi Pertev Paşa'nın zamansız ölümüyle aniden Batı'ya sürülen Sâdık Rif'at soğuk Avusturyalılara güvenilmez görünmüştür. İyi bir oryantalist olan Hammer, nedense Sâdık Rif'at'ın görevini yapabilmek için çok şey öğrenmesi sayesinde onun uzun dönemdeki etkisinin daha büyük olabileceğinin görememiştir.⁷⁴

Aynı zamanda Sâdık Rif'at'ın sembolü olduğu bu hantal dönemde diplomatik heyetler İstanbul'da kurumsal bir temel elde edebilmişlerdir. Bu kurumsal temel Babîâlî'de yapılan reformlara rağmen III. Selim döneminde tesis edilememiştir. Mart 1836'da II. Mahmud *Re'îs ül-küttâb*'ın unvanını değiştirip Hariciye Nazırı yaparak büyük bir adım atmıştır.⁷⁵ Her ne kadar Hariciye Nezareti'nin kuruluşu bu tarihte başlamakta ise de aslında yenilik sadece nazırlık makamının oluşturulmasından öteye gitmiyordu. Yoksa kurumsal bir nezaret dairesi henüz belirlenmemişti (*nezâret* hem makamın hem de dairenin karşılığı olarak kullanılacaktır). Mamafih, kısa süre içinde diğer kurumsal unsurlar da eklenmiştir. *Müsteşârlık* makamı Kasım 1836'da oluşturulmuştur.⁷⁶ Yaklaşık bir yıl sonra ise birçok önemli yeniliklerin yanı sıra

⁷³ Sâdık Rif'at Paşa'nın Osmanlı bürokrasi ve kültür tarihine katkılarına ilişkin birçok değerlendirme yapılmıştır. Tanpınar, *Türk Edebiyatı Tarihi*, s. 88-93; Lewis, *op. cit.* s. 129-30; Mardin, *op. cit.* s. 169-95

⁷⁴ Hammer'in ilk Osmanlı elçileri hakkındaki genel kanaati bunların Osmanlı üslubu açısından oldukça vasıflı görünmelerine rağmen gerçekte tamamen bilgisiz oldukları idi. Sadık Rif'at'ın iyi bir insan; fakat batıl inançlı cimri ve aptal olduğunu yazmaktadır. Hammer'e göre resmi Osmanlı düzyazısında ancak böylesine akılsız bir kişi usta olabilirdi. Bununla beraber Sâdık Rif'at yinede görevi için yeterli değildi. Hammer'in Napolyon Savaşları'nın sonunda müttefiklerin Paris'e girişi tablosunu kendisine açıklamak zorunda kalması diplomasi tarihini hiç bilmediğini çok iyi gösterdiğini yazmaktadır. Daha önemlisi, Hammer, Sâdık Rif'at'ın Avrupa'daki faaliyetlerinin İstanbul bürokrasisinin güven vermeyen yapısından ne kadar fazla etkilendiğini gösteren bir olaya da değinmektedir. Bir defasında Metternich başka bir programı olduğu için Sadık Rif'at'ın yemek davetini geri çevirmiştir. Bunun üzerine Sadık Rif'at son derece tepki göstermiş ve Hammer'e Osmanlı-Avusturya arasında bir savaş çıkıp çıkmadığını sormuştur. Ayrıca kendisinin prensin gözünden düşecek bir yanlış olup olmadığını sormuştur. Kendisini güçlükle yatıştıran Hammer olayı gülünç bulduğunu yazmaktadır. (Joseph von Hammer-Purgstall, *Erinnerungen aus meinem Leben, 1774-1852*, Ed. Reinhart Bachofen von Echt, Viyana, 1940, s. 318, 322, 324, 325) Bununla beraber Sâdık Rif'at'ın endişelerinin sebebi muhtemelen Pertev Paşa'nın ölümü ve eğitimsiz bir büyükelçinin Avusturya Devleti'nin tepkilerinden çekinmemesi gerektiğini bilememesi ile açıklanabilir. Bilindiği gibi Napolyon Savaşları sırasında Osmanlı Hükümeti'nde ilişkiler gerildiğinde Avrupalı Elçileri esir alma veya onlara kötü davranma geleneği devam etmekteydi. Sadık Rif'at belki de benzer muameleye maruz kalacağından endişe ediyordu. Hangi sebepten olursa olsun endişelenmesi, sadece ilk Osmanlı diplomatlarının hantallığını ortaya koymakla kalmıyor aynı zamanda muhtemelen kendisinin sivil memurların alı konulabildiği sistemi benimsediğini de göstermektedir. Bürokrasinin geleneksel güven vermeyen yapısının değişmesinde şüphesiz bu gibi ölçütlerin büyük önemi vardır.

⁷⁵ Lütfi, *Târîh*, V, s. 29-30, 147; *Sâl-nâme-i Nezâret-i Hâricîye*, 1302/1884-5, s. 162-3: 23 ZA 1251/11 Mart 1836 tarihli hatt-ı hümayûnun metni. Aynı dönemde *Kâhya Bey, Mülkiye Nazırı* olmuştur.

⁷⁶ HHS, Türki, VI/65 Stürmer No:206 A-B, 30 Kasım1836. Aynı zamanda *Dahiliye müsteşârı* da tayin edilmiştir. Bu ilk dönemde *Hâricîye müsteşârlığı*nın tarihçesi biraz kesintilidir.

Âmedî ve Mektûbî'nin geleneksel odaları ilgili nezaretlere bağlanmak üzere içişleri ve dışişleri olmak üzere iki gruba ayrılmıştır.⁷⁷

Tercüme Odası'nın gelişimi ve konsolosluk, diplomasi heyetlerinin tekrar oluşturulması bağlamında bu yenilikler II. Mahmûd'un ölünceye kadar en azından, gerçek bir Hariciye Nezareti'nin temel unsurlarını yarattığını göstermektedir. Bununla beraber yaptıklarının sağlamlığı ve kalıcı olup olmadığı kuşkuludur. Tercüme Odası'nın kuruluşu ile birlikte II. Mahmûd'un diplomatik atamalarını da incelediğimizde Hariciye Nezareti'nin ilk dönemde bürokratik geleneklerden ve bu geleneklerin temelinde yatan tarihsel güçlerden oldukça fazla etkilendiğini görmekteyiz. Özellikle 1830'larda daha önce hiç olmadığı kadar şiddetlenen kronik diplomatik kriz sadece Hariciye Nezareti'ne olan ihtiyacı göstermekle kalmıyor aynı zamanda bürokrasinin işlevini tahrip ediyor ve bütünlüğünü tehdit ediyordu. Bu fenomenlerin en önemli örneklerinden biri, 1837-1838'de eş zamanlı olarak Hariciye Nazırlığı, önce Paris ve daha sonra Londra nezdinde Büyükelçilik yapan ve İstanbul'da sadece birkaç ay kalabilen Mustafâ Reşîd'in sıra dışı pozisyonudur.⁷⁸ Gerçekten de 1837'de Baron von Stürmer Hariciye Nezareti'nin sadece adının geçtiğini kaydetmektedir. Başkent'te olmayan sadece Nazır Mustafâ Reşîd değildi; Müsteşarı Nuri Efendi büyükelçi olarak Paris'te; *Beylikçi* Sârım Efendi büyükelçi olarak Londra yolunda; *Âmedî* Sâdık Rif'at ise Viyana veya Paris'e büyükelçi olarak gönderilmek üzereydi.⁷⁹ Sonuç olarak, Dış İşleri Bakanlığı'nın yaratılmasının *Re'îs Efendi*'nin Hariciye Nezareti'ne dönüştürülmesinin bir parçası olduğu geniş reform hareketinin sonucuyla bağlantılı olup olmadığı sorusu cevap beklemektedir.

3- Otokratik Bir Sultan Mı, Yoksa “Kalemiyenin Bir Soylusu” Mu?

Bu dönemde II. Mahmûd tarafından yapılan yenilikler o kadar genişti ki, 1835'te yazan Joseph von Hammer'e göre, kendisinin yirmi yıl önce Osmanlı devlet idaresine ilişkin yazdığı kitap, bugüne uyarlanmak istenseydi kitabın tamamen değiştirilmesi gerekirdi. Hammer ayrıca, yeniliğin ilk baştaki hızla devam etmesi halinde bu değişikliğin de kısa bir süre sonra güncelliğini yitirmiş olacağını kaydetmektedir.⁸⁰ Hayatının son dört yılında II. Mahmûd bizzat bu tahmini fazlasıyla doğrulamıştır. Gerçektende, devleti oldukça merkezi bir hale getirmek ve otokratikleştirmek için kullandığı devrimci yenilikler dizisini tamamlamak için bu dönemde her biri en az Babıâli reformu ile Veziriazamlığın ilgası kadar önemli olan birçok icraatta bulunmuştur.

Aslında bu, *Re'îs 'ül-küttâb*'ın ismini Hariciye Nazırına dönüşmesini de içeren bağlamdır. II. Mahmûd bu yeniliği yaparken aynı zamanda yeni Hariciye Nazırı, yeni Dâhiliye Nazırı (Mülkiye Nazırı-eskiden Kâhya Bey idi), ve iki Hazinedara oldukça yüksek maaşlarının⁸¹ yanı sıra *müşîr* ve *vezîr* rütbelerini vermiştir. Bu vesileyle onları askeri ve sivil

⁷⁷ Lütfî, *Târîh*, V, s. 108-9; FO 78/330, F. Pisani'nin Ponsonby'a gönderdiği 21 Mart 1838 tarihli mektubun kopyası; FO 78/331, *Moniteur Ottoman* gazetesinin 5 Mayıs 1838 tarihli nüshasının Ponsonby No: 117 ile 9 Mart 1838'de iliştilmiş nüshası

⁷⁸ E. Kuran, “Reşîd Paşa” maddesi, *İA*, IX, s. 701-2.

⁷⁹ HHS, Türki, VI/66 Stürmer No: 246 A-B, 30 Ağustos 1837.

⁸⁰ Joseph von Hammer-Purgstall, *Geschichte des osmanischen Reiches*, (Pest 1835), X, s. 669, Des osmanischen Reiches Staatsverfassung and Staatsverwaltung (Viyana, 1815) kitabından bahsederken.

⁸¹ Lütfî, *Târîh*, V, s. 29-31, 147. HHS, Türki, VI/64 Stürmer No: 166, 16 Mart 1836. Buna göre Hariciye Nazırı'nın yıllık maaşı atmış bin kuruştan iki yüz kırk bin kuruşa, *Mülkiye Nazırı*'nin maaşı 120 bin kuruştan 300 bin kuruşa yükseltilmiştir. Lütfî, 10 kuruşu bir *Florin de convention'a* çevirmektedir. Döneme ait bir diğer gösterge ise bir Fransız frangının İstanbul'da 4 ile 5 kuruştan işlem

kamu görevlileri arasında en üst düzeye ulaştırmıştır. Askeri bir unvan olduğu için *paşa* unvanının kullanılmaması tek ayrımlarıydı. Bununla birlikte bir yıl sonra Ahmet Hulûsî Paşa'nın Hariciye Nazırı olarak atanması ile bu ayırım ortadan kalkmıştır.⁸²

Bu yeniliklerin asıl amacı 1838 baharında II. Mahmûd'un Vezir-i Azamlığı ortadan kaldırıp Dahiliye Nazırlığı'nı yürüten kişiye *Baş vekil* (*Başbakan*) görevi vermesiyle ortaya çıkmıştır. Vezir-i Azam'ın bu geleneksel "mutlak vekâleti"ni (*vekâlet-i mutlaka*) böylece ortadan kaldırdıktan sonra II. Mahmûd geleneksel olarak Vezir-i Azam ve yardımcılara ait olan karar yetkilerini, biri Babiâli'de toplanacak olan bir tür Danıştay (*Dar-ı şûrâ-yı Bâb-ı âli*) diğeri padişahın davetiyle Top-kapu Sarayı'nda toplanacak olan bir tür "Yargı Hükümleri Yüksek Konseyi" (*Meclis-i Vâlâ-yı Ahkâm-ı Adliye*) olmak üzere iki yeni konseye dağıtmıştır.⁸³ Batılı kurumlara ilişkin biraz bilgisi olan Türkler ivedi bir şekilde bu iki Meclis'in⁸⁴ her iki kanadına atanırken, üye listeleri her iki kurumun bakanlar kurulu olarak dahi sayılmayacağını göstermiştir. Dâhiliye ve Hariciye Nezaretlerinin ortaya çıkması mantıklı, modern ve özellikle Batılı anlamda organizasyon yapıları hususunda adımları içermesine karşın II. Mahmûd'un bu değişiklikleri yapmasının temel nedeni *vekâlet-i mutlakanın* kaldırması yani merkezileşmedir.⁸⁵

Bununla birlikte II. Mahmûd söz konusu yeniliklerle kaçınılmaz olarak merkezi otokratik bir sisteme yaklaşmıştır. Özellikle İmparatorluk üzerinde büyük baskıların hissedildiği yıllarda merkezi idare daha önce hiç olmadığı kadar güçlenmiştir. Bu amaca uygun personeli bulup örgütleme ve onlara yetki, prestij sağlamada başarılı olmuştur. Sadık Rıfat, Mustafâ Reşid gibi diplomatların Avrupa'dan getirdiği fikirlerin etkisi altında ölümünden sonra oldukça güçlenecek olan "İlmiyenin soylusu"⁸⁶ kurumuna temel atmıştır.

Bürokrasinin yeni pozisyonundaki değişim yeni kurumların yaratılmasından yeni resmi kıyafetlerine giriş çeşitli yollarla ortaya konulmuştur. Yeni bürokrasinin temel kurumları kurulmuş, fakat çok az sayıda reform yapılmıştır. Zira bunların etkisi yüksek makamlara güvensizliği ortadan kaldıracaktır.⁸⁷

Bu yeni bürokrasi için ilk adım 1834'te atılmıştır. Üst düzey atama sistemi, *hâcegândan* başlanarak yenilenmiş ve tüm yüksek düzey atamalar yıllık yenilemeye tabi kılınmıştır. Şevval ayında yapılan atamalar (*tevcîhât*) on ay sonraya, Şa'ban'a ertelenmiştir.⁸⁸ Aynı zamanda uzun süredir *hâce* ve *vezir* makamlarına siviller getirilirken bu ikisi arasında dört yeni makam düzeyi daha kurulmuştur. Bu makamlara getirilenler özel elbiseler giyecek ve

görmekte olmasıdır. (George Young, *Corps de Droit Ottoman*, (Oxford, 1905-6), V, s. 1-3; BBA, Ayn. No. 766, 1255/1839 yılı Şaban ayında Fransa'dan gelen hesaplara ilişkin kayıtlar.

⁸² Lütfî, *Târîh*, V, s. 47-8.

⁸³ *İbid*, V. s. 107/8; FO 78/330 Ponsonby No: 78, 26 Mart 1838; FO 78/331 Ponsonby No: 117, 9 Mayıs 1838, *Moniteur Ottoman* gazetesinin 5 Mayıs 1838 tarihli sayısı. İki konseye ilişkin daha kapsamlı bir değerlendirme için bkz. S. J. Shaw "The Central Legislative Councils in the Nineteenth Century Ottoman Reform Movement before 1876", *IJMES*, I, 1970, s. 54 vd. *Âmedî* ve *Mektûbî* odalarının alt gruplara ayrılmasıyla her iki konseyinde kurulması aynı zamanda olmuştur.

⁸⁴ HHS, VI/67 Stürmer No: 277 B, 4 Nisan 1838.

⁸⁵ Dolayısıyla Berkes'in (*op. cit.* s. 97-9), bu yenilikleri Babiâli'nin kuruluşuyla ilişkilendirmesi enteresandır.

⁸⁶ Mardin (*op. cit.* s. 131), ifadeyi Murad Efendi'den (Franz von Werner, *Türkische Skizzen* (Leipzig, 1878), s. 65) aktarıyor.

⁸⁷ Bu yılda bir yeniden atama sistemi "Legacy", s. 353'te değerlendirilmiştir.

⁸⁸ Lütfî, *Târîh*, IV, s. 113-14. Lütfî, ertelemenin sebebinin daha önce memurların Ramazân ayı boyunca Şevvâl'de neler olacağını düşünüp endişelenmeleri olduğunu ileri sürmektedir. Şab'an'a erteleme bunlara bir on ay daha zaman kazandırmıştır. böylece Ramazan ayındaki belirsizlik ortadan kalkmıştır.

nişanlar takacak ve Hariciye Nazırı birinci düzeydeki üç kişiden birisi olacaktır. Yılda bir atamalar 1254/1838 yılına kadar Şaban ayında yapılmaya devam etmiş ve *tevcîhât* sistemi ilga edilmiştir. Artık tayin ve aziller ancak gerekli görüldüğünde yapılacaktır.⁸⁹

Aynı zamanda bürokrasideki hiyerarşi gelişmeye devam etmiştir. 1839'da *rütbe-i ûlâ* birinci ve ikinci sınıflara ayrılmıştır. 1846'da ise *rütbe-i bâlâ* kurulmuştur. İlk başta iki önemli kişi içindir ve onların rütbe-i ûlâ sahipleri üzerindeki üstünlüğüne işaret etmektedir. Bir yıl sonra ikinci düzey daha yükseğine mütemayiz denmek üzere iki sınıfa bölünmüştür.⁹⁰ Bu uzun süren değişikliklerden sonra eskiden çok yukarılarda olan Hacelik makamı yavaş yavaş önemini yitirmiş, en üst düzeyden en alt düzeye düşmüştür.⁹¹

Hiyerarşik düzen bu şekilde gelişirken diğer taraftan, belli makamlara ilk etapta ancak belli odalardan atama yapılmasına yönelik bir düzenleme yapılmıştır.⁹² Zamanın akışı ve yeni rütbelerin oluşturulmasıyla, bürokratların ısrarlarıyla saptanmış denkliklerin devamı imkânsız hâle gelmiştir.⁹³ Artık denklik tablolarıyla sivil, ulema ve askeri makamlar içindeki öncelik sırasının farkına varılabilir.⁹⁴

Tevcihat sisteminin ilgası ile beraber eski ücret toplama düzeni kaldırılıp yolsuzluk önlenmiş ve odalara düzenli maaş ödenmeye başlanmıştır.⁹⁵ Bu arada ne yazık ki yeni maaşlar hazinenin kötü olan durumu göz önünde bulundurulmaksızın belirlendiği ve eski sistemin verimliliği yüzünden mali zorluklara yol açacaktır. Nitekim kısa süre sonra II. Mahmûd, Başbakana⁹⁶ ayda 100.000 kuruş ödenmesini emrettiğinde hazine bunun ödenmesinin mümkün olmayacağını bildirmiştir.⁹⁷ Kuşkuçu Avrupalıların da tahmin ettiği gibi düzenli maaşların ödenmeye başlaması sadece memurların eski gelir kaynaklarına yeni bir sabit maaş (*traitements fixes*) eklemesi anlamına gelmiştir.⁹⁸ İlk başta yapılan hataları takiben

⁸⁹ *Ibid*, V, s. 114.

⁹⁰ *Ibid*, VIII, (Ed. 'Abd ül-Rahmân Şeref) s. 92-93; İ. H. Uzunçarşılı, *Osmanlı Devleti'nin İlmiye Teşkilatı*, (Ankara 1965), s. 283-4; Mehmet Z. Pakalın, *Osmanlı Tarih Deyimleri ve Terimleri Sözlüğü*, (İstanbul 1946-53), "*Hâcegân rütbesi*", "*Râbia*", "*Salise*", "*Saniye*", "*Saniye sınıf-ı mütemeyizi*", "*Saniye sınıf-ı sanisi*", "*Ûlâ*", "*Ûlâ evveli*", "*Ûlâ sanisi*", "*Vezir*" maddeleri.

⁹¹ Lütfî, (*Târîh*, V, s. 102), 1253/1837-8'deki girişimin aslında *hvâcelik* makamının güçlenmesini atamaların daha iyi denetlenmesi yoluyla önlemek için olduğunu ileri sürmektedir. Lütfî'ye göre, eskiden okuma yazma bilen herkes bu rütbeye kabul edilmekteydi. Pakalın da, (*op. cit.* "*Hâcegân rütbesi*" maddesi) *hâcegân*'ın eski önemini yitirdiğini kaydetmektedir. Bununla birlikte Hariciye Nezareti personel kayıtları (*Har. Sicill-i ahvâl*) gibi bir takım kaynaklar ancak bazı kişilerin uzun süre memurluk yaptıktan sonra bu rütbeye kabul edildiklerini, bazılarının ise hiçbir zaman rütbe alamadıklarını göstermektedir.

⁹² TPK, E 972 çeşitli tarihsiz belgeler. Bunlardan biri Hammer'in de (*Geschichte des osmanischen Reiches*, X, s. 697-700) yazdığı bir şemaya ilişkindir. Hammer, *Takvîm-i Vekâyi*'nin 26 L 1249/8Mart 1834 tarihli 75. sayısını kaynak göstermektedir.

⁹³ Sâdık Rif'at Paşa'nın sivil memur hiyerarşi sistemindeki rolü için bkz. Mardin, *op. cit.* s. 185.

⁹⁴ Lütfî, *Târîh*, V, s. 25-6, 126-7; VII, s. 66, VIII, s. 155-6; IX, Türk Tarih Kurumu Kütüphanesi, Ankara (TTK MS 531/2), s. 45, 116.

⁹⁵ Bu dönemde sistemin nasıl kurulduğuna ilişkin kapsamlı bir değerlendirme için bkz. Cevdet, *Tezâkir I-12* (Ed. Cavit Baysun, Ankara 1953), s. 18-19. Rüşvetin önlenmesi girişimi için bkz. E. Z. Karal, "Tanzimat Devri Vesikaları; Rüşvetin kaldırılması için yapılan Teşebbüsler", *Tarih Vesikaları*, I, (1941), s. 45-65.

⁹⁶ HHS, Türki, VI/67 von Klezl No:279 C, 18 Nisan 1838, Avrupa'nın zengin ülkelerinde bile olmayan yüksek maaşlar üzerine. Avrupa para birimlerine göre maaşlar için bkz. n. 2, s. 409.

⁹⁷ AAE, Turquie, 276, Roussin No: 77, 16 Temmuz 1838.

⁹⁸ HHS, Türki, VI/67, von Klezl No:283 A-C, 16 Mayıs 1838.

maaş sisteminin problemleri artmış ve daha karmaşık hâle gelmiştir. Buna rağmen yeni sistemin başlaması bürokrasinin bu dönemde güçlenmesine neden olmuştur.

Bütün bu reformlara asıl anlamını kazandıracak olan ve II. Mahmûd'un saltanatı döneminde hazırlanan bir diğer yenilik⁹⁹ ancak ölümünden birkaç ay sonra Gülhane Hattı Hümayunu ile gerçekleştirilmiştir. Bu yenilik, kişilerin can, mal ve namus güvenliğinin temin edilmesi ve bu zamana kadar üst düzey memurların en önemli kaygısı olan *müsâderenin* kaldırılmasıydı.¹⁰⁰

Böylece bürokratlara daha önce hiç verilmediği kadar güvence getirilmesi ve II. Mahmûd'un aynı anda kendi gücünü arttırmaya çalışması ölümünden önceki son yıllarında birbiriyle çelişen iki ayrı politika olarak ortaya çıkmaktadır. II. Mahmûd'un öldüğü 1839 yılında ordunun Nizip'te ve donanmanın Mısır'da yenilmesiyle İmparatorluk yine belirsiz bir döneme girmişti ve bu belirsizliğin çözümü dengeye bağımlı meselelerden sadece biriydi. Bunun sonucunda ortaya çıkan ve III. Selîm'in Nizam-ı Cedidi'ne kadar uzanan reform hareketi, *Re'îs Efendi*'nin geleneksel odalarında yeniden yapılanmayla, ilk bürokrasi okulları gibi kurumların oluşturulmasıyla ve Hariciye Nezareti'nin kurulması yolunda ilk adımların atılmasıyla sonuçlanmıştır.

Nihayet, II. Mahmûd'un halefleri otokratik padişah ve güçlü bürokrasi çelişkisini geçici ve de facto bir yolla gidermişlerdir. Sultanın geçici olarak gölgede kalması Vezir-i Azamlığın restorasyonun önünü açmış ve bürokrasinin Mustafâ Reşîd, 'Âlî ve Fu'âd Paşalar öncülüğünde en parlak dönemini yaşamasına neden olmuştur. Dolayısıyla Hariciye Nezareti'nin bundan sonraki gelişimi XIX. yüzyıl Osmanlı tarihinin bir başka önemli döneminde yine büyük reformların yapıldığı *Tanzîmât* döneminde devam edecektir. Keza reformcu bürokratlar sadece temsil ettikleri devleti değil aynı zamanda büyük çabalarla kazandıkları ilmiyenin saygınlığını da devam ettireceklerdir.

Sonuç

Tanzîmât reformcularının girişimleri politik-bürokratik gelenek ve dönemin tarihini şekillendiren güçler ve meseleler tarafından sınırlandırılmıştır. Bürokratik reform da III. Selîm ve II. Mahmûd döneminde gerçekleşen reform sürecinde ortaya çıkan temalar tarafından nitelendirilmeye devam etmiştir.

Tabidir ki bunların temeli eski bürokrasinin nasıl rasyonalize edileceğini belirleme sorunu olarak tarif ettiğimiz olgudur. Uygulamada, bu, önceki ve sonraki diğer reformcuların dönemlerinde olduğu gibi, III. Selîm ve II. Mahmûd dönemlerinde de, belli geleneksel işlevleri bölüştürmeye ilişkin hızlı ve pratik karar alma veya bunların yenilerini en iyi şekilde oluşturmak için örnek alınacak model seçme olarak görülmüştür. Bununla birlikte geleneği değiştirmek isteyenler için tek sorunun nerede kesmek veya hangi ödeneği takip etmek değil ilk aşamada bu tip girişimlere izin verilip verilmeyeceğinin bilinmesidir. Dolayısıyla modernleşmenin tek sorunu metot değildir, aynı zamanda imkân, arzu edilirlilik ve hatta geleneksel sistemi değiştirmenin izin verilebilirliğine ilişkin sorulara yol açmaktadır.

Yukarda incelediğimiz gelişmeler III. Selîm ve II. Mahmûd'un nispeten model seçme kaygısından uzak olduğunu gösteriyor. Ne var ki, III. Selîm ve II. Mahmûd yeni işlevleri uygulamak için devletin etkinliğini artırmak gereğini hissetmişlerdir. Bürokratların atanması ve eğitiminin iyileştirilmesine yönelik düzenlemeler ve Rum tercümanlar yerine Müslümanların yerleştirilmesi gibi yapılan birçok reform aynı zamanda bürokrasinin

⁹⁹ R. Levy, Cavit Baysun, "Musâdere" maddesi, *İA*, VIII, s. 669-73.

¹⁰⁰ Mardin, *op. cit.* s. 157. Mardin, bürokraside bu yeniliğin önemine oldukça fazla vurgu yapmaktadır.

etkinliğini ve güvenliğini artırma kaygısını göstermektedir. Aynı zamanda reform hareketlerinin diğer meselelerle olan karmaşık ilişkisi, doğası ve meşruiyetine ilişkin süregelen tartışmalar, reformun sadece somut avantajlara yönelmiş, sonunda optimum neticenin elde edilmesini amaçlayan bir hareket olmadığını göstermiştir.

Dolayısıyla reform hareketi, ciddi sorunlar karşısında sırasıyla planlama, çare arama ve el yordamıyla ilerleme gibi meselelerle ilgilidir. Siyasal bürokratik yaşamın geleneksel motiflerinin kaçınılmaz etkisiyle hareket, muhalefet tarafından kesintiye uğramış, güç mücadeleleriyle engellenmiş, sultanın güçlü prestiji, önde gelen devlet adamları arasındaki güç çekişmeleri ve entrikalar ve asların umursamazlığı nedeniyle farklı yönere kaymış ve tıkanmıştır. II. Mahmûd'un kurduğu yeni elçilikleri, veziriazamlığın sadrazamlığa dönüştürülmesini incelerken de müşahade ettiğimiz gibi, reformun söz konusu siyasal boyutu yeni kurumların nasıl oluşturulup çalıştırılacağına veya reformun gerçek amacının ne olduğuna ilişkin bir takım sorular ortaya çıkarmıştır.

Aynı zamanda imparatorluğun parçalanması ve Avrupa devlet sistemine dahil olmasına müdahil olarak dönemsel krizleri kışkırtan dış güçler de bu belirsiz sürece belirgin motifler eklemiştir. Belirli reformlar ile olağanüstü çekim gücüne sahip krizler arasındaki eş zamanlılık görülebilmektedir. Örneğin, İmparatorluk Divanı tercümanlığına ilk defa bir Müslümanın atanması Yunan İsyanı'ndan hemen sonra gerçekleşmiştir. Gene 1833'te Tercüme Odası'nın genişletilmesi ve yeniden düzenlenmesi Hünkâr İskeleyi Antlaşması'nın imzalanmasına tesadüf etmektedir.

Ancak dış güçlerin reformların tarihlerini belirlemeden başka etkileri de olmuştur. II. Mahmûd'un son yıllarında yüksek memurların aynı zamanda büyükelçilik yaptığı bir dönemde zaman zaman Hariciye Nezareti'nin bütünlüğünü de tehdit etmişlerdir. Yine bu güçlerin etkisiyle sadece bürokrasideki dönüşümün nasıl planlandığı ve koordine edildiği değil, değişikliklerin ne kadarının reform programının sonucunda olduğu soruları gün yüzüne çıkmıştır. Elbette bu sorunlar İmparatorluğun diplomatik tecrübesizliğinden de kaynaklanıyordu. Hatta önemli bir krizin olmadığı dönemlerde bile daha önce de incelediğimiz gibi bürokrasi reformuna damgasını vurmuş faktörlerden biri de devlet işlerinin yoğunluğunun sürekli artması ve bunların çoğunun Hariciyenin sorunlarıyla ilgili olmasıdır.

Kısmen bu problemle bağlantılı olarak artan bürokrasi imparatorluğun genel ekonomik gerilemesini de etkilemiştir. Bu faktörün sonuçlarından biri de eskiye nazaran yeni bürokrasiye girmek için büyük bir sosyal baskı oluşturmasıdır. Ne III. Selim ne de II. Mahmûd bu baskıyı kontrol altına almıştır. Ekonomik durumun kötüye gitmesi nihayet bürokrasinin genişlemesini durdurmuştur. Ancak 19. yüzyılda da bürokraside artan iş hacmine nispetle daha fazla artan olağanüstü bürokratik genişlemenin arkasındaki itici gücün de ekonomik durgunluk olduğunu göstermektedir.

Nihayet bütün bu problemlerin üzerinde reformun kısa sürede ciddi problemlere çözüm bulunmadan yeni kurumlar ve sistemler oluşturulması anlamına gelmeye başladığı gerçeği vardır. İstekleri olan memurlar işe alımlara getirilen sınırlamaları ve bürokrasi eğitiminin yüksek standartlarını (görevi kötüye kullanan reformcuların bastırma istemesine karşın) yıkma faaliyetlerine devam etmişlerdir. Gerçekten de reformcuların planı ya da idaresi dışında, zaman zaman bürokrasinin gelişimi ve değişimi kendi ivmesini oluşturacaktır.

Dolayısıyla Osmanlı bürokratik reformunun çalışılması gerileyen devletin genişleyen bürokrasisinin karmaşık ve paradoksal motifinden ayrılamaz. Sadece reformcuların isteğinden değil aynı zamanda eski bürokrasiye ait gelenekler ve Osmanlı tarihinde etkili olan güçlere bağımlı bu paradoks III. Selim, II. Mahmûd ve *Tanzîmât*'ın önde gelen devlet adamlarının gerçekleştirdikleri reformların evrimini oldukça anlaşılabilir kılmaktadır. Sonuç olarak, bir

bürokrasi sisteminde yapılacak reformun kendine özgü doğası ve olanaklarına ilişkin soruları ortaya çıkarmaktadır. Ortaya çıkan değişikliklerin anlamlı, bütün bir değerlendirmesi için geniş zaman aralığındaki Osmanlı bürokratik reformu incelenmeli ve bürokratik reformun problemlerini genel teorik şekilde çalışan bilginlerin sonuçlarından bahsedilmelidir. Sözü geçen yaklaşım sadece reform hareketinin kimi merkezi temalarını aydınlatmak için değil aynı zamanda iki sultanın ihtiyaç ve zorunluluktan dolayı gerçekleştirdikleri ve Osmanlı bürokrasisinin önemli bir kısmını etkileyecek oldukça önemli değişimi işaret etmesi bakımından yeterlidir.

Notlarda Kullanılan Kısaltmalar

Arşiv İsimleri

AAE.	<i>Archives des Affaires étrangères</i> , (Yabancılar Arşivi), Paris
Ayn.	<i>Ayniyât Buyuruldu defterleri</i> (Sadaret Emirlerinin Kayıtları), BBA
B.	<i>Receb</i> , <i>hicrî</i> takvimin yedinci ayı
BBA.	Başbakanlık (eskiden <i>Başvekâlet</i>) Arşivleri, İstanbul
Buy.	<i>Buyuruldu defterleri</i> (Sadaret Emirlerinin Kayıtları), BBA
C.	<i>Cumâdâ'l-âhire</i> , <i>hicrî</i> takvimin altıncı ayı
CA.	<i>Cumâdâ'l-ülâ</i> , <i>hicrî</i> takvimin beşinci ayı
Cev.	<i>Cevdet Tasnifi</i> (Mu'allim Cevdet tarafından derlenen belgeler), BBA
D.	<i>Dâhiliye</i> , (İçişleri)- <i>irâdelerin tasnif numaralarına göre</i> , BBA
E.	<i>Evrâk</i> (Tek sayfa belgeler), TPK'daki tasnif numaralarına göre
FO.	Yabancılar Bürosu Belgeleri, Public Record Office, Londra
Har.	<i>Hâricîye</i> (Dışişleri Bakanlığı) Arşivleri, İstanbul
Har.	Dışişlerine ilişkin <i>Cevdet sasnîfi</i> , BBA
HH.	<i>Hatt-i Hümayûn</i> (imparatorluk Emirleri), BBA
HHS.	<i>Haus, Hof und Staatarchiv</i> , Devlet Arşivi, Viyana
İA.	<i>İslâm Ansiklopedisi</i> , (Türkçe İslam Ansiklopedisi, İstanbul 1940)
Kal. Niz.	<i>Kalem Nizâm-nâmesi</i> , (Babîâli'de belirli büroların belgelerinin düzenli kaydı), <i>Dîvân-ı hümâyûn muhtelif ve mütenevvi' defterleri</i> , No: 37, BBA
L.	<i>Şevvâl</i> , <i>hicrî</i> takvimin onuncu ayı
M.	<i>Muharrem</i> , <i>hicrî</i> takvimin birinci ayı
N.	<i>Ramazân</i> , <i>hicrî</i> takvimin dokuzuncu ayı
R.	<i>Rebî'ül-âhir</i> , <i>hicrî</i> takvimin dördüncü ayı
RA.	<i>Rebî'ül-evvel</i> , <i>hicrî</i> takvimin üçüncü ayı
S.	<i>Safer</i> , <i>hicrî</i> takvimin ikinci ayı
Ş.	<i>Şa'bân</i> , <i>hicrî</i> takvimin sekizinci ayı
Şehb.	<i>Şehbender defteri</i> (Konsolosluk Atamalarının kayıtları), BBA
TPK.	<i>Top-kapu Sarayı Arşivi</i> , İstanbul
TTK.	Türk Tarih Kurumu, Ankara
Z.	<i>Zî'l-hicce</i> , <i>hicrî</i> takvimin on ikinci ayı
ZA.	<i>Zî'l-ka'de</i> , <i>hicrî</i> takvimin on birinci ayı